

NOVA ISTRAŽIVANJA JUGOSLOVENSKE PROŠLOSTI: PERSPEKTIVE SA POSTJUGOSLOVENSKOG PROSTORA 2

UREDNICI:

**OGNJEN TOMIĆ
ANA RADAKOVIĆ
NIKOLA KONESKI**

Izdavač:

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
Biblioteka „Zbornici radova” br. 34

Za izdavača:

dr Vladan Jovanović, direktor Instituta za noviju istoriju Srbije, Beograd

Urednici:

dr Ognjen Tomić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Ana Radaković, Centar za inovacije Instituta za savremenu istoriju, Beograd
msr Nikola Koneski, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Uređivački odbor:

dr Vjeran Pavlaković, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka
dr Federico Tenca Montini, Znanstveno-raziskovalno središte, Koper
dr Vesna Aleksić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Árpád Hornyák, Pécsi Tudományegyetem, Pécs
dr Stipica Grgić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb
dr Natalija Dimić Lompar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Amir Duranović, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo
dr Aleksandar Stojanović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Ranka Gašić, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Vesna Đikanović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Biljana Šimunović Bešlin, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad
dr Aleksandar Aleksandrovič Silkin, Institut za slovenske studije RAN, Moskva
dr Edvin Pezo, Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, Regensburg
dr Borče Ilievski, Filozofski fakultet na Univerzitetot „Sv. Kiril i Metodij”, Skopje
dr Ivan Laković, Istarski institut Univerziteta Crne Gore, Podgorica
dr Jure Ramšak, Znanstveno-raziskovalno središte, Koper

Sekretar Uređivačkog odbora:

msr Milan Milenković, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Recenzenti:

dr Ljiljana Dobrovšak, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar”, Zagreb
dr Tanja Petrović, Institut za kulturne in spominske študije ZRC SAZU, Ljubljana
dr Hannes Grandits, Humboldt-Universität zu Berlin, Berlin

Lektura:

Nevena Županjac, Ivica Pavlović, Agencija *Penguin English*

Priprema za štampu:

Nebojša Stambolija

Dizajn korica:

Sanja Polovina

ISBN: 978-86-7005-214-7

DOI: <https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34>.

Svi radovi u ovoj publikaciji objavljeni su pod CC BY-NC 4.0 licencom.

Štampanje zbornika pomoglo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije

**NOVA ISTRAŽIVANJA
JUGOSLOVENSKE PROŠLOSTI:
PERSPEKTIVE SA
POSTJUGOSLOVENSKOG
PROSTORA 2.
Tematski zbornik**

**Urednici:
Ognjen Tomić
Ana Radaković
Nikola Koneski**

Beograd, 2026

Spisak stručnih recenzenata pojedinačnih radova:

dr Melisa Forić Plasto, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo
dr Ilija Kukobat, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Sonja Dujmović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo
dr Vladana Putnik Prica, Institut za istoriju umetnosti, Filozofski fakultet, Beograd
dr Neja Blaj Hribar, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana
dr Amir Krpić, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla
dr Aleksandar Lukić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Zoran Janjetović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Vesna Aleksić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Marjan Gijovski, Državen arhiv na Republika Severna Makedonija, Skopje
dr Bojan Simić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Petar Dragišić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Nikolina Šimetin Šegvić, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
dr Radmila Radić, naučna savetnica u penziji, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Milan Gulić, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Vladimir Petrović, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Milan Igrutinović, Institut za evropske studije, Beograd
dr Milana Živanović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Milan Piljak, istoričar iz Beograda
dr Momir Ninković, Institut za strategijska istraživanja, Beograd
dr Bojan Dimitrijević, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Dragomir Bondžić, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Bruno Raguž, Veleučilište Baltazar Zaprešić, Zaprešić
dr Luka Filipović, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Olga Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Aleksandra Kolaković, Institut za političke studije, Beograd
dr Jasmina Radić, Narodna biblioteka Srbije, Beograd
dr Vladimir Cvetković, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Milan Koljanin, Memorijalni centar „Staro Sajmište”, Beograd
dr Petar Ćurčić, Institut za evropske studije, Beograd

Sadržaj

Reč urednika.....	9
--------------------------	----------

Ognjen TOMIĆ, Ana RADAKOVIĆ, Nikola KONESKI Istraživači jugoslovenske prošlosti: Između naučne radoznalosti i institucionalne nezainteresovanosti.....	13
--	-----------

I KRALJEVINA JUGOSLAVIJA: POLITIKA, DRUŠTVO I KULTURA

Jovana MILOVANOVIĆ Vladarska reprezentacija i društvena uloga kraljice Marije Karađorđević u kontekstu kulture automobilizma.....	51
---	-----------

Ana ŽIVKOVIĆ Prisustvo italijanskih profesora i stručnjaka u intelektualnim krugovima međuratnog Beograda.....	75
--	-----------

Đorđe MAMULA Prilog proučavanju srednjoškolskih ekskurzija i đачkih letovališta u Kraljevini Jugoslaviji.....	99
---	-----------

Ivan MILEC Pristaše režima Šestosiječanjske diktature – primjeri iz Savske banovine.....	121
--	------------

Anđelija MILADINOVIĆ Crkvena konvencija 1933/34. između Srpske i Rumunske pravoslavne crkve: izazovi crkvene diplomatije u međuratnom periodu.....	157
--	------------

II KULTURA SEĆANJA: IZMEĐU SUĐENJA I SEĆANJA

Nikola OSTOJČIĆ

Proces „Kavran–Miloš” (1948):

istraživački potencijali poslijeratnog suđenja.....185

Milica MOLJSKI

Između politike i kulture sećanja

– spomenici žrtvama mađarske okupacije

u listovima *Slobodna Vojvodina* i *Dnevnik*..... 213

Davor STIPIĆ

Bogdan Bogdanović i jasenovački *Kameni cvet*:

kreiranje Jasenovca kao opštejugoslovenskog mesta sećanja.....235

III EKONOMSKA ISTORIJA: IZAZOVI SAMOUPRAVLJANJA

Nikola DAMLJANOVIĆ

Teorijski i metodološki izazovi primene

Kuznjecove hipoteze na Jugoslaviju.....261

Milan MILENKOVIĆ

Zanatske komore u jugoslovenskoj privredi 1949–1962.....285

Nemanja MITROVIĆ

Unutrašnji, bilateralni i multilateralni izazovi finansiranja

izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap 1”.....313

Andrija JOVANOVIĆ

Privredni procesi u Jugoslaviji: Studija slučaja

izgradnje Jugoslovenskog naftovoda (1974–1979/80).....345

Damjan MATKOVIĆ

Nacionalni parkovi Republike Srbije (1960–1981):

Prilog ekološkoj istoriji Srbije 369

IV JUGOSLAVIJA U MEĐUNARODNIM ODNOSIMA: OD KORUŠKE DO KUBE

Ane Marie HERCEG

**Koruško pitanje na Londonskoj konferenciji,
januar–februar 1947.....397**

Evgenij LITOVSKI

**Diplomatska aktivnost Poslanstva FNRJ u Atini
i Konzulata FNRJ u Solunu u periodu od 1945. do 1946. godine
u vezi sa makedonskim nacionalnim pitanjem.....423**

Renata DEČMAN

**Agrarna reforma i nacionalizacija na Kubi
kroz prizmu jugoslavenskih medija i vlasti.....447**

Aleksandar ANDONOV

**Pogranični sabori (sviždanja) između Jugoslavije i Bugarske
tokom šezdesetih godina XX veka.....481**

Sanja LUKIĆ

**Sukobljene vizije: jugoslovensko-američki pregovori
i potpisivanje Fulbrajtovog programa (1959–1964).....505**

Dimitrije MATIĆ

**Jugoslavija i proširenje Evropske ekonomske zajednice
tokom prve polovine 1980-ih godina.....527**

V NAKON JUGOSLAVIJE: STVARANJE POSTJUGOSLOVENSKOG PROSTORA

Kaja MUJDRICA

**Socijalistička Republika Slovenija u zabeleškama francuskih
diplomata: odnos prema jugoslovenskom
ideološko-političkom sistemu nakon Titove smrti.....553**

Miloš JOVANOVIĆ

**Koncept jugoslovenske države u predizbornoj kampanji
za prve višestranačke izbore u Republici Srbiji 1990. godine.....583**

Milan BOGOSAVLJEVIĆ Jugoslovenska narodna armija tokom 1991. godine u memoaristici.....	613
Uroš D. MIKETIĆ Opadanje postsocijalističkog Janjeva: studija slučaja <i>Oral History Kosovo</i>.....	639
Luka VRLJIĆ Prikaz postjugoslavenskog prostora u hrvatskim osnovnoškolskim udžbenicima povijesti i geografije od 1991. do 2025. godine.....	661
Spisak autora.....	683
Izvodi iz recenzija.....	685

Ognjen TOMIĆ

Institut za noviju istoriju Srbije
ognjen.tomic@inis.bg.ac.rs
ORCID: 0009-0008-1035-5805

Ana RADAKOVIĆ

Centar za inovacije Instituta za savremenu istoriju
ana.radakovic26@gmail.com
ORCID: 0009-0006-5466-7072

Nikola KONESKI

Institut za noviju istoriju Srbije
nikolakoneski31@gmail.com
ORCID: 0009-0009-6112-0245

Istraživači jugoslovenske prošlosti: Između naučne radoznalosti i institucionalne nezainteresovanosti

Jugoslovensku prošlost na postjugoslovenskom prostoru danas ne proučava jedna istoriografija, već najmanje njih šest. Istorija Jugoslavije predstavlja zajednički predmet proučavanja istraživača i istraživačica u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji i Severnoj Makedoniji, koji se razlikuju ne samo po zemlji u kojoj žive, već i po mnogim drugim obeležjima: po generaciji kojoj pripadaju, obrazovanju, instituciji u kojoj rade, shvatanju nauke, profesionalnom iskustvu itd. Iako u regionu postoje primeri saradnje i realizacije projekata, sistematski i zajednički rad na istraživanju jugoslovenske prošlosti trenutno i dalje deluje kao utopija. Da bi uopšte došlo do unapređenja saradnje, trebalo je mapirati izazove i probleme sa kojima se susreću savremeni istraživači i utvrditi kako oni sagledavaju stanje, mogućnosti i potencijale u ovoj oblasti.

Potreba za mapiranjem zajednice istraživača i njihovim boljim povezivanjem nije nova. Još sredinom osamdesetih godina 20. veka, na sastanku istoričara posvećenom istraživanju razvoja Jugoslavije posle Drugog svetskog rata, istoričar Zlatko Čepo je kao jedan od osnovnih razloga za njegovo organizovanje naveo potrebu da se utvrdi ko, gde i na koji način istražuje ovu oblast. Inicijativa je potekla iz saradnje instituta u Zagrebu i Ljubljani, sa namerom da se okupe istraživači iz različitih jugoslovenskih sredina i razmene iskustva o stanju istraživanja, izvorima, metodološkim pitanjima i problemima sa kojima su se susretali. Na ovom skupu, koji je

okupio istoričare iz svih republika i pokrajina tadašnje države, kao jedan od najvažnijih problema jugoslovenske historiografije istaknuta je upravo njena rascepanost, nepostojanje zajedničkih istraživanja i nepoznavanje rezultata kolega iz drugih delova zemlje.¹ Četiri decenije kasnije, zajedničke jugoslovenske historiografije već odavno nema (ako je ikada i postojala), ali potreba za bližom saradnjom više nezavisnih istraživačkih zajednica koje dele isti predmet proučavanja – istoriju Jugoslavije – i dalje postoji. Ona ne proističe iz političkih razloga niti želje da se stvara neka „nova jugoslovenska historiografija“, već iz same prirode naučnog rada i činjenice da se prošlost zajedničke države ne može razumeti u punoj meri ako joj se pristupa parcijalno.²

Polazeći od navedene potrebe, Društvo istraživača prošlosti sa postjugoslovenskog prostora³ sprovedo je od marta do maja 2026. godine anketiranje istraživača jugoslovenske prošlosti koji dolaze sa postjugoslovenskog prostora.⁴ Upitnik je bio prosleđen relevantnim naučno-istraživačkim institucijama i centrima, kao i posebno pojedinačnim istraživačima.⁵ Važno je naglasiti da je anketa bila anonimna i dobrovoljna. Ukupno su anketirana 172 istraživača. Iako ovim sigurno nisu obuhvaćeni svi istraživači, može se reći da dobijeni uzorak pokriva značajan deo naučne zajednice sa postjugoslovenskog prostora.⁶

¹ „Metodologijski i znanstvenoistraživački problemi historije SFRJ poslije 1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 17, br. 1/1985, 1–98.

² Navodimo primere literature o jugoslovenskoj historiografiji: Dubravka Stojanović, Božo Repe i Husnija Kamberović, ur., *Jugoslavija u historiografskim ogledalima* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2018); Mile Bjelajac, ur., *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora* (Beograd: INIS, 2007); Igor Graovac, prir., *Čemu Dijalog povjesničara-istoričara?* (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2005); Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken i Florian Bieber, ur., *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017); Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije. Polemike u jugoslovenskoj historiografiji 1961–1991* (Beograd: ISI, 2012); Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija* (Beograd: Prosveta, 1984); Branko Petranović, *Bez bojazni od tabu-tema*, prir. Momčilo Mitrović i Sava Dautović (Beograd: INIS, 2010); Norman M. Naimark and Holly Case, eds., *Yugoslavia and Its Historians: Understanding the Balkan Wars of the 1990s* (Stanford: Stanford University Press, 2003); Michael Antolović, „Writing History under the ‘Dictatorship of the Proletariat’: Yugoslav Historiography 1945–1991“, *Revista de História das Ideias*, 39/2021, 49–73.

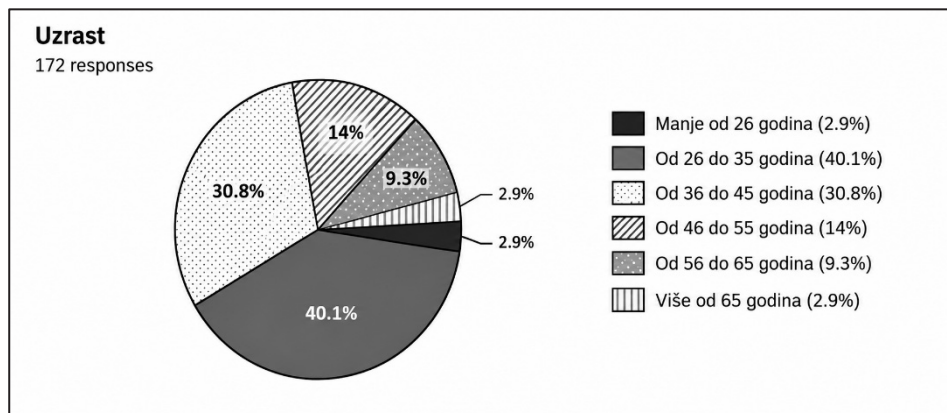
³ U pripremi ankete učestvovali su: Karlo Jagatić, Amir Krpić, Milica Moljski, Ognjen Tomić, Aleksandar Andonov, Neja Blaj Hribar, Nikola Koneski, Milan Milenković, Damjan Matković, Aleksa Kitić i Ana Radaković.

⁴ U uvodnom delu ankete je navedeno da je ona „namenjena istraživačima istorije i drugih srodnih nauka, koji imaju najmanje jedan objavljeni naučni rad u oblasti istorije Jugoslavije, koji dolaze iz Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Severne Makedonije“. Ipak, anketni poziv poslat je i pojedinim istraživačima poreklom sa postjugoslovenskog prostora, a koji sada žive i rade van njega.

⁵ Pored poziva institucijama i istraživačima pojedinačno, Društvo je na svojim društvenim mrežama objavilo poziv da se jave istraživači kojima je anketa namenjena.

⁶ Rezultati ankete mogu se naći na sajtu Društva: <https://dippp.org/vijest.php?id=1>

Struktura ispitanika pokazuje raznovrsnost uzorka i omogućava da se odgovori analiziraju iz više različitih perspektiva. Anketu je popunilo 117 muškaraca (68%) i 55 žena (32%). Raspored po uzrastu (Slika 1) otkriva dominaciju srednje i mlađe generacije istraživača (od 26 do 45 godina), koje zajedno čine oko 70% uzorka.

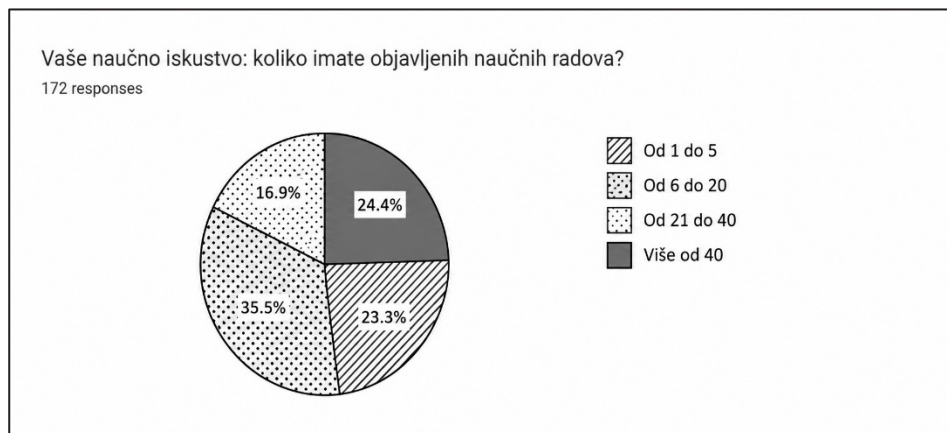

Slika 1: Struktura ispitanika prema uzrastu.

Najveći broj ispitanika živi i radi u Srbiji (47,7%), a zatim u Hrvatskoj (18%), Severnoj Makedoniji (13,4%),⁷ Sloveniji (7,6%), Bosni i Hercegovini (7%) i Crnoj Gori (2,3%). Pored toga, po jedan ispitanik živi i radi u Nemačkoj, Austriji, Rusiji, Italiji, Češkoj, Holandiji i Francuskoj.

Većina anketiranih istraživača radi u naučnim institutima (41%) i na univerzitetima (22,7%). Studenata / doktoranata je ukupno 13,4%, samostalnih istraživača 8,1%, nastavnika u osnovnim i srednjim školama 5,2%, penzionisanih institutskih istraživača i univerzitetskih profesora 3,5%, dok svega petoro radi u muzejima, četvero u arhivima, a jedan u Zavodu za udžbenike. Osim ovih osnovnih demografskih podataka, ispitanici su grupisani i po poljima i periodima istraživanja, kao i po naučnom iskustvu (broju objavljenih radova). Istraživači su pretežno označili da se bave temama iz političke istorije, zatim kulturne, društvene i ekonomske istorije. Najveći broj anketiranih proučava period jugoslovenske istorije od 1945. do 1991. godine, potom međuratni period, dok se manji broj bavi Drugim svetskim ratom i periodom pre 1918, odnosno nakon 1991. godine. Prema broju objavljenih radova, ispitanici su prilično ujednačeno raspoređeni u četiri kategorije (Slika 2).

⁷ Uračunat je i jedan odgovor koji je glasio „Македонија”.

Slika 2: Struktura ispitanika prema naučnom iskustvu.

Cilj ove studije jeste da analizom podataka iz upitnika ispita stavove istraživača jugoslovenske prošlosti iz regiona o odabranim pitanjima iz oblasti motivacije, istraživačkog procesa i međusobne saradnje. Iako je upitnik omogućavao poređenje odgovora prema više demografskih i profesionalnih obeležja, posebna pažnja posvećena je generacijskim razlikama. Takav izbor proistekao je iz same prirode istraživačkog pitanja koje smo odabrali, ali i iz potrebe da se analiza zadrži u razumnim okvirima jednog naučnog rada. Sistematsko poređenje odgovora prema svim dostupnim kategorijama – kao što su pol, zemlja prebivališta, zanimanje, naučno iskustvo i oblast istraživanja, znatno bi proširilo obim ove studije. Zbog toga su u ovom tekstu generacijske razlike odabrane kao glavna osa poređenja, dok prikupljeni podaci ostaju važna osnova za buduća, detaljnija istraživanja drugih dimenzija profesionalnog iskustva istraživača jugoslovenske prošlosti.

U upitniku je uzrast prvobitno bio podeljen u šest kategorija: do 25 godina, od 26 do 35, od 36 do 45, od 46 do 55, od 56 do 65, kao i preko 65 godina. Za potrebe analize, ove kategorije su objedinjene u dve šire grupe: ispitanici do 35 godina i oni od 36 godina naviše. Takva podela omogućila nam je formiranje i poređenje dve dovoljno velike i relativno stabilne analitičke grupe: prvu su činila 74, a drugu 98 ispitanika. Prva grupa se, uslovno, može posmatrati kao prva prava „postjugoslovenska generacija istraživača”, dok druga obuhvata istraživače čije su se formativne godine, u različitoj meri, odvijale u jugoslovenskom ili neposredno postjugoslovenskom kontekstu. Ova podela nije korišćena kao stroga identitetska granica, već kao analitički okvir za ispitivanje mogućih razlika u istraživačkim praksama, iskustvima i stavovima koje su se razvile nakon raspada zajedničke države. Analiza prema užim starosnim kategorijama mogla bi biti predmet nekog budućeg istraživanja.

*

Nakon početnog dela upitnika koji je obuhvatio osnovne demografske i profesionalne podatke, ispitanici su odgovarali na tri seta pitanja: o motivaciji, izazovima prilikom istraživanja i o saradnji u regionu. Pitanja su bila različitog tipa: sa jednim mogućim odgovorom, pitanja sa skalama, sa više povezanih skala, pitanja sa višestrukim izborom i pitanja slobodnog tipa.

U pitanjima koja su zahtevala procenu intenziteta stava, iskustva ili percepcije korišćene su sedmostepene skale procene Likertovog tipa. Ovakav format izabran je zato što omogućava dovoljno nijansirano izražavanje stavova, a istovremeno ne opterećuje ispitanike prevelikim brojem ponuđenih kategorija. U odnosu na kraće skale, sedmostepena skala omogućava preciznije razlikovanje slabijih, umerenih i snažnijih stavova, dok zadržavanje neparnog broja ponuđenih odgovora ostavlja mogućnost izbora srednje, neutralne ili umerene pozicije. Time se pokazala posebno pogodnom za pitanja u kojima se nisu merile samo čvrsto formirane vrednosne orijentacije, već i stepen motivacije, percepcija istraživačkih prepreka, procena političkog pritiska i samopercepcija objektivnosti.⁸

Dobijeni odgovori tretirani su kao ordinalne skale procene koje, zbog broja ponuđenih kategorija i veličine uzorka, omogućavaju i izračunavanje prosečnih vrednosti i standardne devijacije (dalje u tekstu: SD). Takav pristup ne podrazumeva da su razlike između svih susednih vrednosti nužno jednake u subjektivnom iskustvu svakog ispitanika, ali omogućava pregledno poređenje opštih tendencija u odgovorima i uočavanje razlika između posmatranih grupa. Zbog toga su prosečne vrednosti u analizi tumačene zajedno sa merama raspršenosti i, kada je to bilo potrebno, pomoću testova statističke značajnosti i veličine efekta.

Za poređenje prosečnih vrednosti između dve uzrasne grupe korišćen je Velšov t-test za nezavisne uzorke. Ova varijanta t-testa izabrana je zato što ne pretpostavlja jednake varijanse u poređenim grupama, pa je pogodnija u situacijama u kojima se upoređuju grupe različite veličine ili potencijalno različite unutrašnje raspršenosti odgovora.⁹ Rezultat testa iska-

⁸ Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama* (Beograd: Clio, 2018), 344–347; Carolyn C. Preston and Andrew M. Colman, „Optimal Number of Response Categories in Rating Scales”, *Acta Psychologica*, 104, no. 1/2000, 1–15.

⁹ Velšov t-test računa razliku između prosečnih vrednosti dve nezavisne grupe u odnosu na standardnu grešku te razlike. Za razliku od Studentovog t-testa, ova varijanta ne pretpostavlja jednakost varijansi u poređenim grupama. Videti: B. L. Welch, „The Generalization of ‘Student’s’ Problem When Several Different Population Variances Are Involved”, *Biometrika*, 34, nos. 1–2/1947, 28–35; Marie Delacre, Daniël Lakens and Christophe Leys, „Why Psychologists Should by Default Use Welch’s t-test Instead of Student’s t-test”, *International Review of Social Psychology*, 30, no. 1/2017, 92–101.

zan je kroz p-vrednost, pri čemu je vrednost manja od 0,05 tretirana kao pokazatelj statistički značajne razlike.¹⁰ Ipak, p-vrednost ne govori o tome koliko je razlika velika, već samo koliko je verovatno da se dobijena razlika može pripisati slučajnom variranju uzorka. Zbog toga je uz test statističke značajnosti navođen i Koenov „d” (dalje u tekstu: d) kao mera veličine efekta, odnosno kao pokazatelj praktične veličine razlike između dve grupe.¹¹

Kod pitanja sa jednim mogućim odgovorom analiza se zasnivala na frekvencijama i procentualnoj zastupljenosti pojedinih odgovora. Kada je bilo potrebno proveriti da li se raspodela odgovora razlikuje između dve uzrasne grupe, korišćen je hi-kvadrat test nezavisnosti, a kao mera jačine povezanosti Kramerov V (dalje u tekstu: V). Na taj način nije posmatrano samo da li između grupa postoji statistički značajna razlika u raspodeli odgovora, već i kolika je veličina te razlike.¹²

Za pitanja sa višestrukim izborom bilo je potrebno primeniti nešto drugačiji postupak analize, jer odgovori nisu međusobno isključivi. Isti ispitanik mogao je označiti više ponuđenih opcija, pa se procenti ne sabiraju do 100, već pokazuju koliki je udeo ispitanika označio svaku od njih. Zbog toga ponuđene opcije nisu tretirane kao delovi jedne zatvorene raspodele odgovora, već je svaka od njih posmatrana kao posebna binarna promenljiva: beleženo je da li ju je ispitanik označio ili nije. Tako je bilo moguće izračunati ukupnu zastupljenost svake opcije, kao i njenu zastupljenost u obe uzrasne grupe. Kada su te razlike statistički proveravane, p-vrednosti i Koenov „d” računati su na osnovu istih binarno kodiranih promenljivih.¹³

¹⁰ U testiranju statističke značajnosti p-vrednost označava verovatnoću da se, pod pretpostavkom nulte hipoteze, dobiju rezultati jednako ili više izraženi od posmatranih. U ovom radu prag od $p < 0,05$ korišćen je kao konvencionalna granica statističke značajnosti, ali nalazi nisu tumačeni isključivo na osnovu tog praga. O oprezu pri tumačenju p-vrednosti videti: Ronald L. Wasserstein, Allen L. Schirm and Nicole A. Lazar, „Moving to a World Beyond ‘ $p < 0.05$ ’”, *The American Statistician*, 73/2019, 1–19.

¹¹ Koenov d predstavlja standardizovanu meru veličine razlike između dve prosečne vrednosti. U najčešćem obliku računa se kao razlika između proseka dve grupe podeljena zajedničkom standardnom devijacijom. Uobičajeno se vrednosti oko 0,2 tumače kao mali efekat, oko 0,5 kao srednji, a oko 0,8 kao veliki efekat, mada ove granice treba shvatiti kao orijentacione, a ne kao stroga pravila. Videti: Jacob Cohen, *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences*, 2nd ed. (New York: Lawrence Erlbaum Associates, 1988); Daniël Lakens, „Calculating and Reporting Effect Sizes to Facilitate Cumulative Science: A Practical Primer for t-tests and ANOVAs”, *Frontiers in Psychology*, 4/2013.

¹² Hi-kvadrat test nezavisnosti koristi se za ispitivanje povezanosti dve kategoričke promenljive, odnosno za proveru da li se raspodela odgovora razlikuje između posmatranih grupa. Kramerov V predstavlja standardizovanu meru jačine povezanosti između kategoričkih promenljivih i kreće se od 0, što označava odsustvo povezanosti, do 1, što označava potpunu povezanost. Videti: Alan Agresti, *Categorical Data Analysis*, 2nd ed. (Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2002); Harald Cramér, *Mathematical Methods of Statistics* (Princeton: Princeton University Press, 1946).

¹³ Kod pitanja sa višestrukim izborom koristi se princip tzv. višestrukih dihotomija, pri čemu se svaka ponuđena opcija posmatra kao posebna promenljiva sa dve vrednosti: izabrano/nije izabrano. Takav način organizovanja podataka omogućava da se za svaku opciju

Motivacija: Entuzijazam uprkos preprekama?

O razlozima za proučavanje prošlosti, a naročito nekog njenog određenog perioda ili teme, može se čitati u predgovoru ili uvodu gotovo svake knjige čiji je autor istoričar. Od antičkih do savremenih istoričara, čija su dela nesumnjivo doprinela razumevanju istorije i njenih procesa, autori su iznosili različite razloge zbog kojih su se opredeljivali za proučavanje prošlosti. Argumenti koje su pritom navodili češće su odražavali potrebe društava u kojima su živeli i radili, kao i tada aktuelne odnose prema prošlosti, nego njihove lične i intimne motive za bavljenje istorijom.¹⁴ Ovo, međutim, ne treba nužno razumeti kao znak neiskrenosti istoričara u njihovim knjigama i studijama, već pre kao posledicu svojevrstnog imperativa objektivnosti kojem istorija kao naučna disciplina teži.¹⁵ U tom okviru, svako isticanje ličnog moglo bi biti protumačeno kao odstupanje od profesionalnih normi, a time i kao pokazatelj nestručnosti ili nedovoljne relevantnosti istraživačkog rezultata. Prvim setom pitanja u ovoj studiji napravljen je svojevrstan iskorak u pokušaju da se bolje razume motivacija istraživača, kao i uslovi njenog formiranja i održavanja, među onima koji se bave proučavanjem istorije Jugoslavije. Pokušali smo da odemo korak dalje i da, pod velom anonimnosti, saznamo koji su razlozi zbog kojih se savremeni istoričari i drugi istraživači opredeljuju upravo za proučavanje ovog segmenta prošlosti.

Na samom početku ovog dela ankete ispitanicima je pružena prilika da ocene snagu svoje motivacije za bavljenje temama iz istorije Jugoslavije na skali od „vrlo slabe” (1) do „vrlo jake” (7). Kako je osnovni zadatak celokupnog istraživanja mapiranje potencijalnih razlika između istraživača na početku karijere i njihovih iskusnijih kolega, i u okviru ovog pitanja osnovno poređenje je izvršeno između odgovora ispitanika do 35 godina starosti i onih starijih od 35 godina. Obe grupe ispitanika dale su vrlo visoku ocenu snage svoje motivacije – mlađi istraživači: 6,19; stariji: 6,16. Premda među mlađim istraživačima niko nije dao ocenu nižu od 4, dok je među starijim kolegama bilo i odgovora sa ocenom 3, analiza je pokazala da između ove dve grupe ne postoji statistički značajna niti velika razlika ($p = 0,863$; $d = 0,03$). Standardna devijacija rezultata ispitanika u obema grupama, odnosno raspršenost odgovora, bila je relativno niska (SD mlađi = 0,90; SD stariji = 1,06). Dakle, i mlađi istraživači i njihove starije kolege osećaju da imaju veoma vi-

posebno izračuna učestalost i udeo ispitanika koji su je označili. Budući da prosečna vrednost binarne promenljive odgovara udelu ispitanika koji su izabrali datu opciju, ista osnova korišćena je i za poređenje dve uzrasne grupe i za izračunavanje standardizovane razlike između njih. Videti: Ben Jann, „Tabulation of Multiple Responses”, *Stata Journal*, 5, no. 1/2005, 92–122.

¹⁴ Ернст Брајзах, *Историографија* (Београд: Clio, 2009).

¹⁵ Shifting Out of Neutral | Learning for Justice (pristupljeno 17. 8. 2026).

soku motivaciju za bavljenje istraživačkim radom u oblasti istorije Jugoslavije i prilično su jedinstveni u tom stavu.

*

Nakon pitanja o samostalnoj proceni snage motivacije, usledila su tri pitanja koja su omogućila uvid u to kada i pod kojim uslovima počinje interesovanje istraživača za proučavanje istorije Jugoslavije. Pažnja je takođe bila posvećena ulozi mentora u tom procesu, kao i pitanju u kojoj su meri povoljne okolnosti u pogledu pristupa postdiplomskim studijama ili mogućnosti zaposlenja uticale na donošenje ove odluke kod istraživača na početku njihove karijere.

U prvom pitanju, koje se odnosilo na trenutak otpočinjanja njihovog interesovanja za istoriju Jugoslavije, ispitanicima su ponuđene tri mogućnosti: „pre polaska na studije”, „tokom osnovnih studija” i „na postdiplomskim studijama”, uz mogućnost da sami navedu neki drugi odgovor. Od ispitanika se očekivalo da označe period koji smatraju ključnim za formiranje svog interesovanja.

Izuzimajući tri odgovora koja su samostalno dopisali,¹⁶ od ukupno 169 ispitanika najviše njih odabralo je opciju „tokom osnovnih studija” (38%). Nešto manje odgovora dobila je opcija koja se odnosila na period pre upisa na fakultet (35%), dok je najmanje njih bilo povezano sa periodom master, magistarskih ili doktorskih studija (27%). Rezultati pokazuju nešto različitiju raspodelu odgovora u analiziranim starosnim kategorijama. Dok odgovori mlađih istraživača pokazuju da je najveći broj njih interesovanje za istoriju Jugoslavije razvio još pre polaska na fakultet (41%), a zatim tokom osnovnih studija (39%), najmanji deo navodi postdiplomske studije kao ključni period (20%). Kod iskusnijih istraživača odgovori su ravnomernije raspoređeni, uz blagu dominaciju perioda osnovnih studija (36%). Međutim, ove nalaze ne bi trebalo prenatlaživati jer statistička analiza nije pokazala značajne razlike između grupa ($p = 0,223$; $V = 0,13$).

Objašnjenje dobijenih rezultata može se tražiti kako u obrazovanju ispitanika pre studija, tako i u društvenim i političkim okolnostima u kojima su odrastali i obrazovali se. Značajan broj, pre svega mlađih kolega, mada ni stariji istraživači ne zaostaju značajno, istakao je da je odluka o bavljenju jugoslovenskom prošlošću doneta još pre polaska na fakultet. Uzimajući u obzir činjenicu da su teme iz savremene prošlosti istovremeno veoma prisutne u javnom prostoru, ali i nedovoljno zastupljene u nastavi istorije,¹⁷ radozna-

¹⁶ Ova tri odgovora su glasila: „Kad sam se zaposlila na institutu”; „Posle 1991, u potrazi za uzrocima ratova devedesetih” i „U vreme rada na doktoratu”.

¹⁷ Dea Maric and Rodoljub Jovanovic, *Teachers on Teaching: How Practitioners See The Current State And Future Developments In History Education Across The Western Balkans*

lost i potreba mladih da se bave upravo njima postaju razumljivije. Usamljeni odgovor jednog ispitanika koji navodi da je istorijom Jugoslavije počeo da se bavi nakon 1991. godine, u nastojanju da pronađe uzroke raspada države i ratova koji su usledili, dodatno potvrđuje da su turbulentne okolnosti – za jedne tokom studiranja, a za druge tokom odrastanja – mogle imati značajan uticaj na donošenje ove odluke.

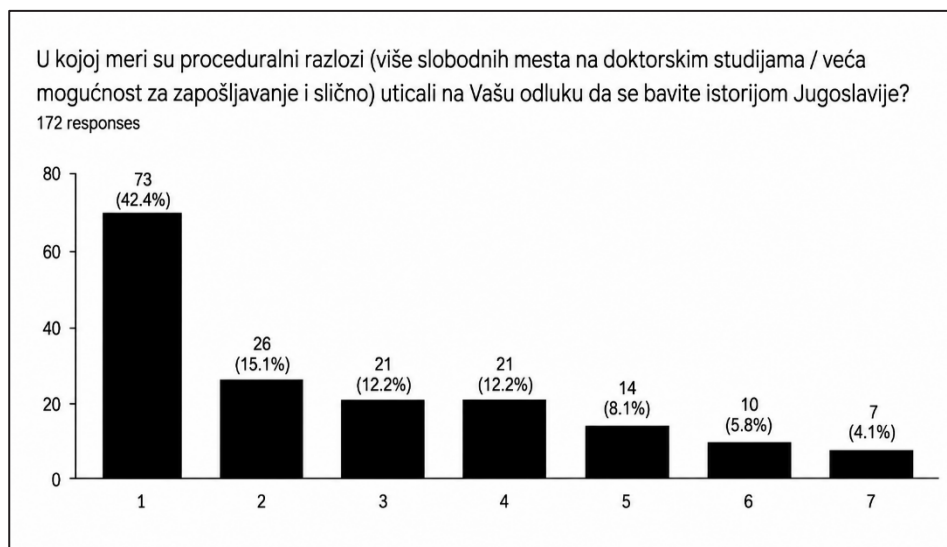
Za potrebe detaljnijeg razumevanja načina na koji se razvija interesovanje za ove teme, bilo je važno ispitati i doprinos profesora i mentora procesu donošenja odluke istraživača na početku karijere o daljem proučavanju istorije Jugoslavije. Na sedmostepenoj skali, prosečna ocena uticaja mentora na odabir upravo ove teme bila je nešto viša od 4 u obe ispitivane grupe (4,01 u grupi mladih; 4,39 u grupi starijih ispitanika). Razlika između njih nije ni statistički značajna ni velika ($p = 0,235$; $d = -0,18$).

Ono što, međutim, privlači pažnju jeste raznovrsnost odgovora u obema grupama, o čemu svedoče vrednosti standardne devijacije, koja je bila velika kod iskusnijih kolega ($SD = 1,99$), a veoma velika kod mladih istraživača ($SD = 2,08$). Analiza ovih rezultata upućuje na zaključak da uticaj profesora ili mentora na dalji istraživački rad predstavlja izrazito individualno iskustvo, oblikovano nizom različitih faktora. Zbog toga se njegova priroda i intenzitet ne mogu u potpunosti obuhvatiti kvantitativnom analizom ovog tipa, već bi za njihovo detaljnije razumevanje bilo potrebno uzeti u obzir i individualna iskustva i specifičan kontekst u kojem se istraživački put formirao.

Poslednje pitanje iz ove grupe ticalo se proceduralnih razloga, poput više slobodnih mesta na doktorskim studijama ili veće mogućnosti za zapošljavanje i slično, i njihovog uticaja na odluku istraživača da se bave istorijom Jugoslavije. I ovo pitanje bilo je formulisano u vidu sedmostepene skale, pri čemu je ukupan prosečni rezultat iznosio 2,62. Zanimljivo je da su i mlađe i starije kolege u proseku dale identičnu ocenu – 2,62. Standardna devijacija rezultata u obe ispitivane grupe bila je relativno visoka (1,85 kod mladih; 1,82 kod starijih istraživača), što ukazuje na nezanemarljivu raspršenost odgovora. Međutim, pažnju privlači i činjenica da je u obe analizirane grupe najveći broj ispitanika na skali označio broj 1, odnosno ocenio da ovi faktori nisu nimalo uticali na njihovu odluku o započinjanju i nastavku istraživačke karijere. Takav odgovor odabralo je 45% mladih i 41% starijih istraživača.

Na osnovu svega navedenog može se zaključiti da karakter doktorskih studija istorije, kao i opšti uslovi rada istraživača prošlosti u zemljama postjugoslovenskog prostora, nisu, prema odgovorima samih ispitanika, predstavljali naročito snažan faktor u razvoju ove vrste motivacije tokom njihovog formativnog perioda.

(Rep.) (Hague: EUROCLIO, 2017). <https://euroclio.eu/wp-content/uploads/2018/10/ePact-MNE.pdf> (pristupljeno 17. 8. 2026).

Slika 3: Odgovori na pitanje o uticaju proceduralnih razloga na odluku ispitanika o bavljenju istorijom Jugoslavije

*

Naredna grupa pitanja u okviru dela ankete posvećenog motivaciji ispitanika odnosila se na stavove koje istraživači jugoslovenske prošlosti imaju prema sopstvenom radu. Na pitanje da li osećaju odgovornost prilikom istraživanja istorije Jugoslavije, ispitanici su u proseku odgovorili ocenom 6, na skali od 1 do 7, na kojoj je najniža ocena označavala odsustvo tog osećaja, a najviša njegov veoma visok intenzitet. Razlika između odgovora mlađih i starijih istraživača praktično ne postoji ($p = 0,959$; $d = 0,01$), dok se varijacija odgovora u obe starosne grupe može okarakterisati kao umerena (SD mlađi = 1,32; SD stariji = 1,25). Drugim rečima, istraživači, bez obzira na generacijsku pripadnost, u velikoj meri osećaju odgovornost prilikom bavljenja temama iz prošlosti Jugoslavije.

S druge strane, odgovori na pitanje da li svoj posao smatraju uzaludnim i da li misle da njihove radove malo ko čita pokazuju nešto drugačiju sliku. Prosečna ocena na identičnoj skali iznosila je 3,92, što ukazuje na to da značajan broj ispitanika svoj rad u određenoj meri doživljava kao nedovoljno prepoznat i ispraćen. Iako je ukupna standardna devijacija relativno velika ($SD = 1,70$), što ukazuje na izraženu raspršenost odgovora, razlika između dve analizirane starosne grupe je mala i nije statistički značajna ($p = 0,176$; $d = 0,21$).

Tabela 1: Odgovor na pitanje *Da li ste nekada i u kojoj meri imali osećaj da se Vaši naučni radovi ne čitaju i da je Vaš rad „Sizifov posao“?*

Uzrasna grupa	1	2	3	4	5	6	7
Do 35 godina	5,41%	12,16%	18,92%	28,38%	12,16%	9,46%	13,51%
35+ godina	15,31%	10,20%	10,20%	30,61%	19,39%	9,18%	5,10%
Ukupno	11,05%	11,05%	13,95%	29,65%	16,28%	9,30%	8,72%

Iako, dakle, svoj rad s jedne strane doživljavaju kao veoma odgovoran i važan, a s druge kao nedovoljno prepoznat i u izvesnoj meri uzaludan, istovremeno gotovo 60% ispitanika ne bi odabralo da se u svom istraživačkom radu posveti nekom drugom istorijskom periodu. Potvrдно je odgovorilo 21% ispitanika, dok 19% nije imalo jasno opredeljen stav po ovom pitanju. Uporedna analiza odgovora ispitanika mlađih od 35 godina i onih starijih nije pokazala statistički značajne razlike ($p = 0,578$; $V = 0,08$).

Rezultati dobijeni na ovom setu pitanja pokazuju da istraživači jugoslovenske prošlosti, kako oni iskusniji tako i oni na početku karijere, imaju relativno stabilno uverenje o važnosti tema kojima se bave. To potvrđuje i činjenica da je mali broj ispitanika razmatrao mogućnost da se u svom radu usmeri ka drugim istorijskim epohama ili geografskim celinama, uprkos istovremenom osećaju da njihovi radovi nisu dovoljno čitani i prepoznati.

*

U pretposlednjem pitanju iz ovog seta od učesnika ankete se očekivalo da ponuđene elemente motivacije ocene na skali od 1 do 7. Ispitanici su procenjivali značaj i uticaj sledećih faktora na sopstvenu motivaciju za istraživanje jugoslovenske prošlosti: interesovanja, odnosno radoznalosti; prirode posla i plate; pažnje javnosti; odbrane nacionalnih ili državnih interesa; pomirenja u regionu; ličnog, odnosno porodičnog iskustva; kao i želje za pozitivnim promenama u društvu. Uporedna analiza odgovora dve starosne grupe koje čine osnovu ovog istraživanja pokazala je da ni za jedan od navedenih elemenata nije utvrđena statistički značajna razlika, niti je uočena razlika dovoljno izražena da bi na osnovu nje bilo moguće izvesti konkretnije zaključke u pogledu uticaja starosti ispitanika (videti Tabelu 2).

Istovremeno, dobijeni odgovori pružaju prostor za nekoliko važnih zapazanja. Budući da su ispitanici značaj svakog od navedenih elemenata procenjivali zasebno, najveću prosečnu ocenu dobilo je „interesovanje / radoznalost“, sa prosečnom vrednošću većom od 6. Standardna devijacija ovog odgovora bila je umerena, ali istovremeno brojčano najmanja među svim ponuđenim elementima ($SD = 1,33$). Drugim rečima, ispitanici su bili relativno ujednačeni u proceni

značaja interesovanja i radoznalosti kao motivacionog faktora, pri čemu je najveći broj njih ovom elementu dodelio veoma visoku ocenu.

Prema prosečnoj vrednosti, na drugom mestu našla se „želja za pozitivnim promenama u društvu”, sa ocenom 4,87. Međutim, raspršenost odgovora na ovo pitanje bila je veoma velika ($SD = 2,08$), što ukazuje na znatno različite procene značaja ovog elementa motivacije među ispitanicima. Na trećem mestu našlo se „pomirenje u regionu”, sa prosečnom ocenom 3,63, ali istovremeno i sa najvećom standardnom devijacijom ($SD = 2,12$). Ovakav rezultat ukazuje na izražene individualne razlike: dok je pojedinim ispitanicima mogućnost da svojim radom doprinesu pomirenju u regionu predstavljala važan podsticaj za bavljenje jugoslovenskom prošlošću, drugima ovaj faktor nije predstavljao gotovo nikakav motiv.

Ostali elementi – lično, odnosno porodično iskustvo, priroda posla i plata, pažnja javnosti, kao i odbrana nacionalnih ili državnih interesa – dobili su prosečne ocene veće od 3. Istovremeno, odgovori za ove elemente pokazali su relativno veliku, odnosno veoma veliku raspršenost, što ukazuje na značajne individualne razlike u njihovom doživljavanju kao motivacionih faktora (videti Tabelu 2).

Osnovni zaključak koji se može izvesti iz analize odgovora na ovo pitanje jeste da se motivacija istraživača jugoslovenske prošlosti ne može svesti na jedan jedinstveni obrazac. Iako se interesovanje, odnosno radoznalost, jasno izdvaja kao najizraženiji pokretač, značaj ostalih elemenata u velikoj meri zavisi od individualnih okolnosti i ličnih prioriteta ispitanika. Pritom, rezultati uporedne analize ne ukazuju na povezanost ovih prioriteta sa starosnom pripadnošću, niti je moguće uočiti obrazac koji bi se mogao povezati sa profesionalnim iskustvom. Upravo zbog toga, kvalitativna analiza bi u ovom slučaju mogla pružiti znatno dublji uvid u razloge zbog kojih pojedini motivacioni faktori imaju veći ili manji značaj za različite istraživače.

Tabela 2: Odgovor na pitanje Ocenite sledeće elemente svoje motivacije za bavljenje istorijom Jugoslavije. (Koristite skalu od 1 do 7, gde je 1 najmanja motivacija, a 7 najveća motivacija)

Element motivacije	Prosek (za obe grupe)	SD (za obe grupe)	p	d
Interesovanje / radoznalost	6,14	1,33	0,153	0,216
Posao / plata	3,16	1,93	0,426	-0,125
Pažnja javnosti	3,17	1,92	0,539	0,095
Odbrana nacionalnih / državnih interesa	3,09	2,13	0,489	-0,107
Pomirenje u regionu	3,63	2,12	0,962	-0,007
Lično / porodično iskustvo	3,40	2,07	0,197	-0,203
Želja za pozitivnim promenama u društvu	4,87	2,08	0,839	0,032

Na kraju, poslednje pitanje iz ovog seta odnosilo se na lični doživljaj istorije koji istraživači imaju u odnosu na teme kojima se bave, metode rada i načine njihove prezentacije. Od ispitanika se očekivalo da iznesu svoje mišljenje i istoriju klasifikuju kao nauku, zanat, teoriju ili književnost, odnosno da ponude sopstvenu definiciju ukoliko nijedan od ponuđenih odgovora nije u skladu sa njihovim shvatanjem. Analiza odgovora na ovo pitanje pokazala je da između posmatranih starosnih grupa ne postoji statistički značajna razlika ($p = 0,378$; $V = 0,11$).

Da se istorija među istraživačima prvenstveno doživljava kao nauka potvrdilo je 136 ispitanika, odnosno 79,1% ukupnog broja onih koji su odgovorili na ovo pitanje. Među mlađim istraživačima ovaj odgovor odabralo je 74,3%, dok je među starijim istraživačima taj udeo iznosio 82,7%. Mlađi ispitanici bili su nešto skloniji da istoriju definišu kao zanat: ovaj odgovor odabralo je 10,8% njih, u poređenju sa 6,1% njihovih iskusnijih kolega. Zastupljenost ostalih ponuđenih odgovora bila je zanemarljiva (videti više u Tabeli 3).

Tabela 3. Odgovori na pitanje *Da li je, prema Vašem mišljenju, istorija: nauka, zanat, književnost, teorija ili nešto što nije navedeno?*

Odgovor	Ukupno N	Ukupno %	Do 35 N	Do 35 %	36+ N	36+ %
Nauka	136	79,1%	55	74,3%	81	82,7%
Zanat	14	8,1%	8	10,8%	6	6,1%
Teorija	5	2,9%	5	6,8%	0	0,0%
Književnost	1	0,6%	0	0,0%	1	1,0%
Drugi, slobodno uneti odgovori	16	9,3%	6	8,1%	10	10,2%
Ukupno	172	100,0%	74	100,0%	98	100,0%

Od ukupno 16 ispitanika koji su ponudili sopstveni odgovor, što čini 9,3% ukupnog broja odgovora, većina je navodila da istorija predstavlja kombinaciju dva, tri ili čak svih ponuđenih aspekata. Ovakvi odgovori dodatno ukazuju na dominantno shvatanje istorije kao naučne discipline, ali istovremeno pokazuju da se pod pojmom „nauka” često podrazumevaju i drugi aspekti ponuđeni u okviru ovog pitanja. Drugim rečima, iako među ispitanicima postoji relativno visok stepen saglasnosti u pogledu naučnog karaktera istorije, njihovi odgovori ukazuju i na složenije i višedimenzionalno razumevanje same prirode istorijskog istraživanja, kao i načina na koji se istorijsko znanje proizvodi i prezentuje. Detaljniji uvid u odnos istraživača prema ovom pitanju svakako bi u većoj meri omogućila kvalitativna analiza, koja bi mogla da osvetli razloge i značenja koja ispitanici pridaju pojedinačnim određenjima istorije.

Izazovi istraživanja: Od naučnih ideala do istraživačke svakodnevice

Nakon pitanja o motivima za bavljenje istorijom Jugoslavije, drugi deo upitnika bio je usmeren na izazove sa kojima se istraživači susreću u svom radu. Ova celina nije obuhvatila samo praktične prepreke, poput dostupnosti arhivske građe, literature, finansijskih sredstava ili poznavanja relevantnih jezika, već i šira pitanja profesionalnog samorazumevanja: odnos prema različitim i suprotstavljenim tumačenjima, idealu nepristrasnosti, mogućnosti očuvanja objektivnosti i političkim pritiscima koji prate istraživanje osetljivih istorijskih tema. Time je ovaj deo ankete omogućio da se problemi proučavanja jugoslovenske prošlosti sagledaju na dva povezana nivoa: kao pitanje istraživačke infrastrukture i svakodnevne naučne prakse, ali i kao pitanje epistemoloških i društvenih uslova u kojima se ta praksa odvija.

Prvo pitanje u ovom delu ankete odnosilo se na procenu značaja različitih, pa i međusobno suprotstavljenih tumačenja u proučavanju istorije Jugoslavije. Ono polazi od pretpostavke da se historiografsko znanje ne oblikuje samo akumulacijom izvora i činjenica, već i kroz kritičko suočavanje različitih interpretacija. U tom smislu, pluralizam tumačenja predstavlja jednu od važnih pretpostavki naučnog rada, naročito u istraživačkom polju kakvo je istorija Jugoslavije, koje je i dalje opterećeno različitim nacionalnim, političkim i generacijskim pogledima.¹⁸ Rezultati pokazuju visok stepen saglasnosti ispitanika sa stavom da različita i suprotstavljena tumačenja doprinose naučnim rezultatima (prosečna ocena 5,63 od maksimalnih 7; SD = 1,26).

Poređenje dve uzrasne grupe ne pokazuje statistički značajnu razliku. Mlađi ispitanici daju nešto višu prosečnu ocenu od starijih kolega (5,70 naspram 5,58), ali je ta razlika veoma mala i ne može se tumačiti kao izražen generacijski obrazac ($p = 0,54$; $d = 0,09$). Drugim rečima, i mlađi i stariji istraživači u sličnoj meri prihvataju značaj pluralizma tumačenja u proučavanju jugoslovenske prošlosti. Nešto veća standardna devijacija kod mlađih ispitanika (1,31 prema 1,23) može ukazivati na blago veću raznolikost stavova unutar mlađe grupe, ali ni ovu razliku ne treba preneglašavati. Mnogo je važniji opšti nalaz: različite generacije dele stav po pitanju značaja pluralizma tumačenja, što je posebno značajno imajući u vidu prirodu samog istraživačkog polja. Istorija Jugoslavije teško se može svesti na jednu nacionalnu, političku ili metodološku perspektivu, pa visoka prosečna ocena upućuje na to da ispitanici prepoznaju značaj dijaloga, kritičkog sučeljavanja i multiperspektivnog pristupa kao sastavnog dela naučnog rada.

¹⁸ Ulf Brunnbauer, ed., *(Re)Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism* (Münster: LIT Verlag, 2004); Andrej Mitrović, *Propitivanje Klio: ogledi o teorijskom u istoriografiji* (Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova „Vojska“, 1996).

Drugo pitanje odnosilo se na jedan od klasičnih ideala historiografskog rada: zahtev da istoričar pristupa prošlosti „bez besa i pristrasnosti”.¹⁹ Rezultati ankete pokazuju veoma visok stepen slaganja sa ovim načelom (prosečna ocena 6,12; SD = 1,36). To znači da ispitanici, posmatrano u celini, izrazito snažno prihvataju stav da istoričar treba nastojati da istoriji pristupi bez otvorene pristrasnosti, ideološke motivisanosti ili unapred formiranog vrednosnog suda.

I mlađi i stariji ispitanici daju visoke ocene, ali je saglasnost sa već pomenutim Tacitovim načelom nešto izraženija u grupi starijih od 35 godina. Njihova prosečna ocena iznosi 6,31, dok je kod mlađih ispitanika 5,88. Razlika je statistički značajna, mada granična ($p = 0,049$), uz malu do umerenu veličinu efekta ($d = 0,32$). Ovaj nalaz ne ukazuje na odbacivanje ideala nepristrasnosti među mlađim istraživačima, jer je i njihova prosečna ocena veoma visoka. Pre bi se moglo reći da stariji ispitanici nešto snažnije i homogenije prihvataju klasični profesionalni ideal istoričara kao nepristrasnog istraživača (SD = 1,19) u odnosu na mlađe kolege (SD = 1,53). Drugim rečima, mlađa grupa ne samo da daje nešto nižu prosečnu ocenu već pokazuje i veću unutrašnju raznolikost stavova. Ipak, ovaj rezultat ne bi trebalo tumačiti kao duboku podelu, već pre kao nijansu u generacijskom razumevanju pojma nepristrasnosti. S obzirom na to da obe grupe u proseku ostaju na visokim vrednostima skale, osnovni nalaz jeste da načelo *sine ira et studio* i dalje ima snažnu normativnu težinu među istraživačima jugoslovenske prošlosti.

Nakon pitanja o normativnom idealu nepristrasnosti, ispitanici su zamoljeni da procene sopstvenu istraživačku praksu, odnosno da odgovore u kojoj meri smatraju da uspevaju da ostanu objektivni u svom radu. Ovo pitanje je važno zato što ne meri načelno slaganje sa profesionalnim idealom, već samoprocenu mogućnosti da se taj ideal ostvari u konkretnom istraživačkom radu.²⁰ Rezultati pokazuju da ispitanici i ovde daju relativno visoke ocene, ali ipak niže nego kod slaganja sa Tacitovim načelom (prosečna ocena 5,53; SD = 1,01). Drugim rečima, istraživači uglavnom smatraju da uspevaju da očuvaju objektivnost, ali su u toj proceni oprezniji nego kada se izjašnjavaju o samom idealu nepristrasnosti.

Za razliku od prethodnog pitanja, ovde nema statistički značajne generacijske razlike. Stariji ispitanici daju nešto višu prosečnu ocenu od mlađih (5,60 prema 5,43), ali je ta razlika mala i bez statističkog značaja ($p = 0,276$; $d = 0,17$). Još je važnije to što su standardne devijacije u obe grupe gotovo

¹⁹ Edward H. Carr, *What Is History?* (London: Penguin Books, 2018); Andreas Boldt, „Ranke: objectivity and history”, *Rethinking History*, 18, 4/2014, 457–474.

²⁰ Georg G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge* (Middletown, CT: Wesleyan University Press, 1997); Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, 2. izd. (Zagreb: Novi Liber, 2001).

iste i relativno niske (SD mlađi = 0,99; SD stariji = 1,02). To ukazuje na znatno ujednačenije stavove nego kod pitanja o Tacitovom idealu.

Ispitanicima je zatim postavljeno pitanje u kojoj meri osećaju politički pritisak u svom radu. Ovo pitanje uvodi još jedan važan aspekt istraživačkog procesa: odnos između naučne autonomije i šireg političkog i društvenog okruženja u kojem se proučavanje jugoslovenske prošlosti odvija.²¹ Za razliku od prethodnih pitanja, prosečne ocene su ovde znatno niže. Na nivou celog uzorka prosečna vrednost iznosila je 2,92, što pokazuje da ispitanici, posmatrano u celini, ne navode visok stepen političkog pritiska. Međutim, visoka standardna devijacija (SD = 1,82) ukazuje na značajnu raznolikost iskustava, odnosno na to da se politički pritisak ne raspoređuje ravnomerno među istraživačima.

Poređenje dve uzrasne grupe ne pokazuje statistički značajnu razliku. Mlađi ispitanici prijavljuju neznatno viši stepen političkog pritiska (2,97 prema 2,89), ali je ta razlika veoma mala i statistički beznačajna ($p = 0,761$; $d = 0,05$). Prema tome, osećaj političkog pritiska ne može se u posmatranom uzorku tumačiti kao generacijski jasno diferencirano iskustvo. Mnogo je važnija unutrašnja raspršenost odgovora. Standardna devijacija je visoka u obe grupe, a posebno u starijoj generaciji (1,89 uprkos nižoj prosečnoj oceni), što upućuje na zaključak da se iskustvo političkog pritiska verovatno ne vezuje prvenstveno za uzrast ispitanika, već za druge okolnosti istraživačkog rada: temu kojom se istraživač bavi, institucionalni kontekst, zemlju u kojoj radi, javnu vidljivost istraživanja i slično. Istraživači koji se bave manje kontroverznim temama mogu politički pritisak osećati slabo ili ga uopšte ne osećati, dok oni koji analiziraju osetljivije teme mogu imati znatno drugačije iskustvo. Kako bi se dobio potpuniji odgovor na ovo pitanje, ove rezultate je potrebno kombinovati sa kvalitativnim istraživanjima, kao i analizom zasnovanom na drugim demografskim parametrima.

*

Druga grupa pitanja ticala se konkretnijih istraživačkih problema i iskustava. Ispitanici su najpre zamoljeni da označe šta je u njihovom istraživačkom iskustvu predstavljalo najveće probleme, pri čemu su mogli da izaberu dve ponuđene opcije (Tabela 4). Nakon toga, anketirani su, u pitanju otvorenog tipa, mogli detaljnije da obrazlože svoj stav (ukupno je 15 ispitanika odgovorilo i na ovo pitanje, koje je bilo opciono).

²¹ O odnosu istorijske nauke, političkog okruženja, kulture sećanja i ideoloških upotreba prošlosti videti: Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja štampa, 2006); Momir Samardžić, Milivoj Bešlin i Srđan Milošević, ur., *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru* (Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2013); Olga Manojlović Pintar, ur., *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006).

Tabela 4: Odgovori na pitanje: Šta je u Vašem istraživačkom iskustvu predstavljalo najveće probleme? (izaberite dve opcije)

Problem	Ukupno	Do 35 godina	36+ godina	Razlika	p	d
Nesređena arhivska građa / ograničen pristup	61,6%	60,8%	62,2%	+1,4 procentnih poena (p.p) stariji	0,849	-0,03
Nedovoljno finansijskih sredstava	55,8%	45,9%	63,3%	+17,3 p.p. stariji	0,024	-0,35
Nedovoljno digitalizovana građa	45,3%	56,8%	36,7%	+20,0 p.p. mlađi	0,009	0,41
Nespremnost institucija za rad	27,3%	33,8%	22,4%	+11,3 p.p. mlađi	0,106	0,25
Nedovoljno dostupna literatura	26,7%	25,7%	27,6%	+1,9 p.p. stariji	0,784	-0,04
Politička osetljivost tema	18,0%	16,2%	19,4%	+3,2 p.p. stariji	0,591	-0,08

Rezultati pokazuju da se kao najvažniji problem izdvaja nesređena arhivska građa, odnosno ograničen pristup arhivskim fondovima. Ovu opciju označilo je 61,6% ispitanika. Drugi najčešći odgovor bio je nedostatak finansijskih sredstava (55,8%), dok je na trećem mestu nedovoljno digitalizovana građa (45,3%). Znatno ređe ispitanici su označavali nespremnost institucija za rad sa istraživačima (27,3%) i nedovoljno dostupnu literaturu (26,7%), dok je najmanji broj anketiranih izabrao političku osetljivost tema kao prepreku (18,0%).

Najstabilniji nalaz odnosi se na arhivsku građu. Nesređenost arhivskih fondova i ograničen pristup dokumentima gotovo podjednako navode obe generacije: 60,8% mlađih i 62,2% starijih ispitanika. To pokazuje da se problemi arhivske infrastrukture ne mogu svesti na generacijsko iskustvo, već predstavljaju opštu prepreku u istraživanju jugoslovenske prošlosti. Ovaj rezultat je posebno važan jer potvrđuje da rad na ovoj temi i dalje u

velikoj meri zavisi od fizičkog pristupa fondovima, stepena njihove sredenosti, dostupnosti inventara i institucionalnih pravila korišćenja izvora.

Generacijske razlike vidljivije su kod finansijskih sredstava i digitalizacije. Nedostatak finansijskih sredstava znatno češće navode stariji istraživači: 63,3% prema 45,9% kod mlađih ispitanika. Ova razlika je statistički značajna, uz malu do umerenu veličinu efekta ($p = 0,024$; $d = 0,35$). Moguće je da stariji istraživači, zbog dužeg profesionalnog iskustva i većeg broja istraživačkih boravaka, jasnije prepoznaju finansijska ograničenja kao trajni problem istraživačkog rada. Slobodni odgovori ispitanika dodatno potvrđuju vezu između finansija i arhivskog rada: jedan od njih navodi da, kada bi za istraživanje u arhivu bilo potrebno dve ili tri nedelje, često postoje sredstva samo za jednu nedelju boravka. Nasuprot tome, nedovoljno digitalizovanu građu znatno češće ističu mlađi ispitanici. Ovu opciju označilo je 56,8% ispitanika do 35 godina, naspram 36,7% starijih kolega. Razlika je statistički značajna i ima malu do umerenu veličinu efekta ($p = 0,009$; $d = 0,41$). Ovaj nalaz ukazuje na generacijsku razliku u očekivanjima i istraživačkim praksama: mlađi istraživači verovatno češće polaze od pretpostavke da bi osnovni arhivski, bibliografski i dokumentacioni resursi trebalo da budu dostupni u digitalnom obliku, dok stariji istraživači možda više računaju na tradicionalni model neposrednog rada u arhivima i bibliotekama.

Zanimljiva je i razlika kod odgovora „nespremnost institucija za rad sa istraživačima”. Ovu opciju navodi 33,8% mlađih i 22,4% starijih ispitanika, ali razlika nije statistički značajna ($p = 0,106$; $d = 0,25$), pa je treba tumačiti kao moguću tendenciju, a ne kao čvrst nalaz. Slobodni odgovori ipak pokazuju da se iza ove kategorije krije niz konkretnih problema: ograničenja u dnevnom korišćenju građe, nedovoljna motivisanost zaposlenih, nerazumevanje potreba istraživača i neujednačena profesionalnost institucija. S druge strane, nedovoljno dostupna literatura i politička osetljivost tema ne pokazuju izražene generacijske razlike (videti Tabelu 4).

Posmatrano u celini, odgovori pokazuju da se proučavanje istorije Jugoslavije i dalje odvija u uslovima snažnih infrastrukturnih ograničenja. Najveći problemi nisu povezani sa individualnim kompetencijama istraživača, već sa dostupnošću građe, finansiranjem istraživanja, stepenom digitalizacije i radom institucija. Generacijske razlike postoje, ali ne menjaju osnovnu sliku: i mlađi i stariji istraživači prepoznaju archive, finansije i digitalizaciju kao ključne tačke na kojima se svakodnevna istraživačka praksa najčešće sudara sa ograničenjima sistema.

*

Sledeća dva pitanja odnosila su se na dostupnost literature i načine na koje istraživači dolaze do nje. Prvo pitanje upućuje na mesta i izvore u kojima istraživači pronalaze relevantnu literaturu, dok drugo pokazuje kon-

kretno načine njenog pribavljanja. Oba pitanja bila su višestrukog izbora, pa dobijeni rezultati ne predstavljaju međusobno isključive kategorije, već pokazuju koliko je ispitanika označilo svaku pojedinačnu opciju.

Kod pitanja o pronalaženju literature najčešće označena opcija bila je pozajmljivanje iz biblioteka, što je navelo 137 ispitanika (79,7%). Odmah zatim slede digitalni izvori: pronalaženje literature na internetu u „drugim bazama” označilo je 74,4%, dok je internet repozitorijume javnih institucija navelo 66,9% ispitanika. Značajan udeo ispitanika navodi i kupovinu u knjižarama (61,0%), dok pozajmljivanje od kolega pominje 37,2%. Ovi rezultati pokazuju da biblioteke i dalje ostaju jedno od osnovnih mesta nabavljanja literature, ali da se istraživačka praksa u velikoj meri oslanja i na digitalne baze, repozitorijume i internet pretragu (Tabela 5).

Tabela 5: Odgovori na pitanje *Gde pronalazite literaturu za svoje radove?*
(moguće više odgovora)

Opcija	Ukupno	Do 35 godina	36+ godina	Razlika	p	d
Pozajmljujem iz biblioteka	79,7%	85,1%	75,5%	+9,6 p.p. mlađi	0,113	0,24
Pronalazim na internetu u drugim bazama	74,4%	85,1%	66,3%	+18,8 p.p. mlađi	0,004	0,44
Pronalazim na internet repozitorijumima javnih institucija	66,9%	83,8%	54,1%	+29,7 p.p. mlađi	<0,001	0,66
Kupujem u knjižarama	61,0%	66,2%	57,1%	+9,1 p.p. mlađi	0,227	0,19
Pozajmljujem od kolega	37,2%	36,5%	37,8%	+1,3 p.p. stariji	0,866	-0,03
Ostalo / dopisano	5,2%	1,4%	8,2%	+6,8 p.p. stariji	0,029	-0,31

Generacijske razlike kod ovog pitanja najjasnije se vide upravo kod digitalnih izvora. Mlađi ispitanici znatno češće navode internet repozitoriju-

me javnih institucija: ovu opciju označilo je 83,8% ispitanika do 35 godina, naspram 54,1% starijih ispitanika. Razlika je statistički značajna i ima umeren do veliki efekat ($p < 0,001$; $d = 0,66$). Sličan obrazac vidi se i kod pronalazjenja literature na internetu u drugim bazama, što navodi 85,1% mlađih i 66,3% starijih ispitanika ($p = 0,004$; $d = 0,44$). Mlađi ispitanici nešto češće pominju i pozajmljivanje iz biblioteka, kao i kupovinu u knjižarama, ali te razlike nisu statistički značajne. Kod pozajmljivanja od kolega gotovo da nema razlike između dve grupe.

Drugo pitanje dodatno precizira ovu sliku, jer se nije odnosilo na mesta pronalazjenja literature, već na načine njenog pribavljanja. Najčešći odgovor bio je da ispitanici pronalaze literaturu na internetu „na druge načine”. Ovu opciju označio je 131 ispitanik, odnosno 76,2% ukupnog uzorka. Gotovo jednako često navodi se kupovina ili pozajmljivanje knjiga i članaka iz sopstvenih sredstava, što je označilo 72,7% anketiranih (Tabela 6). Institucionalno plaćen pristup fizičkim bibliotekama navodi 29,7% ispitanika, dok isto tako obezbeđen pristup onlajn bazama podataka navodi samo 17,4%. Ovi podaci su posebno važni jer pokazuju da se značajan deo istraživačkog rada i dalje oslanja na lične finansijske resurse istraživača, odnosno da je institucionalna podrška za pristup digitalnim akademskim bazama i dalje ograničena.

Tabela 6: Odgovori na pitanje: *Na koji način nabavljate literaturu tokom Vaših istraživanja? (moguće više odgovora)*

Opcija	Ukupno	Do 35 godina	36+ godina	Razlika	p	d
Pronalazim literaturu na internetu na druge načine	76,2%	91,9%	64,3%	+27,6 p.p. mlađi	<0,001	0,68
Kupujem / iznajmljujem knjige i članke iz sopstvenih sredstava	72,7%	67,6%	76,5%	+9,0 p.p. stariji	0,200	-0,20
Koristim samo open access izvore	33,1%	47,3%	22,4%	+24,8 p.p. mlađi	<0,001	0,54
Institucija mi plaća pristup fizičkim bibliotekama	29,7%	25,7%	32,7%	+7,0 p.p. stariji	0,319	-0,15
Obraćam se lično autorima	29,7%	32,4%	27,6%	+4,9 p.p. mlađi	0,494	0,11

Institucija mi plaća pristup onlajn bazama podataka	17,4%	21,6%	14,3%	+7,3 p.p. mlađi	0,222	0,19
Ostalo / dopisano	3,5%	2,7%	4,1%	+1,4 p.p. stariji	0,619	-0,08

I kod ovog pitanja najizraženije generacijske razlike odnose se na digitalne i otvoreno dostupne izvore. Čak 91,9% mlađih ispitanika navodi da literaturu pronalazi na internetu „na druge načine”, u poređenju sa 64,3% kolega starijih od 35 godina. Razlika je statistički značajna i ima umeren do izražen efekat ($p < 0,001$; $d = 0,68$). Sličan obrazac postoji i kod izvora otvorenog pristupa (*open access*), koje koristi 47,3% mlađih ispitanika, naspram 22,4% starijih, što je takođe statistički značajna razlika sa umerenim efektom ($p < 0,001$; $d = 0,54$).

Nasuprot tome, stariji ispitanici nešto češće navode kupovinu ili pozajmljivanje knjiga i članaka iz sopstvenih sredstava (76,5% prema 67,6% kod mlađih), ali ova razlika nije statistički značajna ($p = 0,20$). Mlađim ispitanicima institucija češće plaća pristup onlajn bazama podataka, a starijima fizičkim bibliotekama, ali ni u ovoj kategoriji nema statistički značajne razlike između dve uzrasne grupe (Tabela 6).

Posmatrana zajedno, ova dva pitanja pokazuju nekoliko važnih obrazaca. Prvo, istraživači literaturu pronalaze i nabavljaju kombinovanjem više kanala. Biblioteke i dalje imaju veoma važnu ulogu, ali one ne funkcionišu kao jedini i dominantan izvor. Ispitanici se istovremeno oslanjaju na internet baze, digitalne repozitorijume, *open access* izvore, knjižare, kolege, autore i sopstvena sredstva. Drugim rečima, istraživačka praksa u ovom pogledu nije ni isključivo tradicionalna ni potpuno digitalna, već hibridna. Zatim, generacijska razlika je najizraženija upravo u digitalnoj dimenziji. Mlađi istraživači znatno češće koriste internet repozitorijume, druge internet baze, *open access* izvore i druge načine pronalaženja literature na internetu. To upućuje na zaključak da oni imaju izraženije digitalno orijentisane istraživačke prakse, ali ne u smislu napuštanja biblioteka, već u smislu širenja repertoara dostupnih kanala. Naposljetku, rezultati pokazuju da pitanje literature nije samo stvar individualne snalažljivosti, već i pitanje institucionalne infrastrukture. Visoka zastupljenost kupovine i pozajmljivanja knjiga i članaka iz sopstvenih sredstava, kao i nizak procenat institucionalno obezbeđenog pristupa onlajn bazama podataka, ukazuju na to da istraživači često sami rešavaju problem (ne)dostupnosti literature. U tom smislu, širina kanala koje koriste ne mora se tumačiti samo kao znak fleksibilnosti već i kao posledica nedovoljno razvijene systemske podrške.

Poslednje pitanje u ovoj celini odnosilo se na jezičke kompetencije potrebne za istraživački rad. Od ispitanika je zatraženo da označe jezike koje smatraju relevantnim za bavljenje izabranim temama, isključujući maternji i engleski jezik. Pošto su ispitanici mogli da označe više jezika, rezultati ne predstavljaju međusobno isključive kategorije, već pokazuju koliko je ispitanika prepoznalo pojedini jezik kao relevantan za sopstveno istraživanje.

Tabela 7: Odgovori na pitanje *Označite jezike koje smatrate relevantnim za bavljenje Vašim temama? (pitanje se ne odnosi na Vaš maternji i engleski jezik).*

Jezik	Ukupno	Do 35 godina	36+ godina	Razlika	p	d
Nemački	65,1%	63,5%	66,3%	+2,8 p.p. stariji	0,704	-0,06
Italijanski	37,2%	40,5%	34,7%	+5,8 p.p. mlađi	0,437	0,12
Ruski	35,5%	33,8%	36,7%	+3,0 p.p. stariji	0,690	-0,06
Francuski	26,7%	35,1%	20,4%	+14,7 p.p. mlađi	0,035	0,34
Bugarski	21,5%	18,9%	23,5%	+4,6 p.p. stariji	0,470	-0,11
Albanski	18,0%	14,9%	20,4%	+5,5 p.p. stariji	0,344	-0,14
Mađarski	15,1%	17,6%	13,3%	+4,3 p.p. mlađi	0,446	0,12
Grčki	13,4%	12,2%	14,3%	+2,1 p.p. stariji	0,685	-0,06
Turski	11,0%	10,8%	11,2%	+0,4 p.p. stariji	0,932	-0,01
Rumunski	7,6%	8,1%	7,1%	+1,0 p.p. mlađi	0,815	0,04
Španski	6,4%	5,4%	7,1%	+1,7 p.p. stariji	0,641	-0,07

Najčešće je navođen nemački jezik, koji je označilo 112 ispitanika (65,1%). Njegova izrazita zastupljenost nije iznenađujuća, imajući u vidu značaj nemačkog govornog područja za istraživanje jugoslovenske prošlosti: od diplomatskih, ekonomskih i političkih veza Jugoslavije sa Austrijom i Nemačkom, preko migracija i gastarbajterskog iskustva, do razvijene historiografske literature i arhivskih fondova relevantnih za prostor srednje i jugoistočne Evrope.

Nakon nemačkog, slede italijanski (37,2%) i ruski jezik (35,5%). Ovi rezultati takođe upućuju na važne spoljne istraživačke horizonte jugoslovenske istorije. Italijanski je relevantan za teme koje se odnose na Jadran, pogranične prostore, diplomatske odnose, ekonomsku saradnju, ratno i poratno nasleđe, dok ruski ukazuje na značaj sovjetskog i šireg istočnoevropskog konteksta. Francuski je označilo 26,7% ispitanika, što pokazuje da i francuski arhivski, diplomatski i historiografski prostor zadržava vidljivo mesto, iako je manje zastupljen od nemačkog, italijanskog i ruskog. Svega 6,4% ispitanika je navelo španski kao jezik koji smatraju relevantnim za svoje istraživanje, uprkos globalnoj rasprostranjenosti ovog jezika, što može ukazivati na relativno slabu povezanost prostora bivše Jugoslavije sa španskim govornim područjem.

Drugu grupu čine jezici regiona: bugarski, albanski, mađarski, grčki, turski i rumunski. Njihova zastupljenost je niža nego kod velikih evropskih jezika, ali je istraživački veoma značajna. Bugarski navodi 21,5% ispitanika, albanski 18,0%, mađarski 15,1%, grčki 13,4%, turski 11,0%, a rumunski 7,6%. Ovi odgovori pokazuju da istraživanje jugoslovenske prošlosti ne funkcioniše samo u okviru velikih diplomatskih i historiografskih centara već i kroz rad sa susednim državama, manjinskim pitanjima, pograničnim prostorima, regionalnim odnosima i širim balkanskim kontekstom.

Donekle iznenađuje relativno niska zastupljenost rumunskog jezika, koji kao relevantan za svoje teme navodi samo 7,6% ispitanika. To je gotovo tri puta manje nego kod bugarskog i približno dvostruko manje nego kod mađarskog, iako je Rumunija bila jedan od važnih jugoslovenskih suseda. Ovaj podatak može ukazivati na to da su rumunsko-jugoslovenski odnosi, pogranični prostori i komparativne teme povezane sa Rumunijom u ovom uzorku manje zastupljeni kao fokus istraživanja.

Kada se rezultati posmatraju prema uzrastu, većina jezika ne pokazuje statistički značajne razlike, ali smer pojedinih razlika ipak može biti interpretativno zanimljiv. Nemački je gotovo podjednako zastupljen u obe grupe: navodi ga 63,5% mlađih i 66,3% starijih ispitanika. Slično važi i za ruski, koji je nešto zastupljeniji kod starijih ispitanika (36,7% prema 33,8%), kao i za turski, kod kojeg praktično nema razlike između dve generacije (11,2% prema 10,8%). S druge strane, italijanski je nešto zastupljeniji među mlađim ispitanicima (40,5% prema 34,7%). Ovi jezici, dakle, ne ukazuju na jasnu generacijsku podelu, već pre na stabilan istraživački značaj u obema grupama.

Nešto zanimljiviji obrazac vidi se kod regionalnih jezika. Stariji ispitanici češće navode bugarski (23,5% prema 18,9%), albanski (20,4% prema 14,9%)

i grčki (14,3% prema 12,2%), dok mlađi više ističu mađarski (17,6% prema 13,3%) i rumunski (8,1% prema 7,1%). Pomenute razlike nisu statistički značajne, pa ih ne treba tumačiti kao čvrste generacijske obrasce. Ipak, smer ovih varijacija može biti indikativan. Posebno je zanimljiv albanski jezik, koji je češće označen među starijim nego među mlađim ispitanicima. Imajući u vidu značaj albanskih tema za istoriju Jugoslavije, podatak da ga mlađi istraživači ređe prepoznaju kao relevantan otvara pitanje da li se u mlađoj generaciji razvija dovoljno istraživačkih kapaciteta (i motivacije) za rad na ovim temama, ili su one i dalje ograničene na uži krug specijalizovanih istraživača. Odgovori na ovu dilemu mogu se tražiti i u drugim društveno-političkim faktorima.

Jedina izraženija i statistički značajna razlika javlja se kod francuskog jezika. Francuski je označilo 35,1% mlađih ispitanika naspram 20,4% onih iskusnijih. Razlika je statistički značajna u pojedinačnom poređenju i ima malu do umerenu veličinu efekta ($p = 0,035$; $d = 0,34$). Ipak, pošto je poređenje sprovedeno za veći broj jezika, ovu razliku treba tumačiti oprežno: ona je indikativna i interpretativno zanimljiva, ali je ne bi trebalo predstavljati kao snažan generacijski obrazac.²²

U celini, rezultati pokazuju da je istraživanje jugoslovenske prošlosti izrazito višejezično polje. Pored maternjeg i engleskog jezika, koji su iz pitanja bili izuzeti, ispitanici najčešće prepoznaju nemački, italijanski, ruski i francuski kao važne za svoje teme, ali istovremeno značajan broj njih navodi i jezike regionalno povezanih prostora. Takva raspodela potvrđuje da se jugoslovenska istorija ne može istraživati samo iz jednog nacionalnog ili jezičkog okvira. Ona zahteva kretanje između različitih arhiva, literatura, političkih konteksta i istraživačkih tradicija. Generacijske razlike u tom pogledu ostaju uglavnom ograničene, dok se kao glavni nalaz izdvaja široka jezička razuđenost istraživačkog polja.

Saradnja u regionu: Između ličnih kontakata i institucionalne saradnje

Anketa čiji se rezultati analiziraju u ovoj studiji nastala je kao plod saradnje u regionu, odnosno, preciznije, zajedničkog rada članova Društva istraživača prošlosti sa postjugoslovenskog prostora. I sama publikacija u kojoj se predstavljaju rezultati ankete ishod je povezivanja mladih autora sa ovog prostora. Međutim, da li su ovi primeri zajedničkog rada pravilo ili izuzetak? Da li više sarađuju starije ili mlađe generacije? Koje su glavne prepreke? Kakvi su potencijali? Pre nego što pokušamo da odgovorimo na ova i druga pitanja, citiraćemo jedan odgovor iz ankete: „Generalno postoji slabija međusobna komuni-

²² Kod Bonferronijeve korekcije za 11 poređenja prag značajnosti bio bi 0,05/11, odnosno približno 0,0045, pa razlika kod francuskog jezika ne bi bila statistički značajna. O ovoj korekciji videti: Olive Jean Dunn, „Multiple Comparisons among Means”, *Journal of the American Statistical Association*, 56, no. 293/1961, 52–64.

kacija, delom zbog finansija, delom zbog provincijalizma i zatvorenosti, iako ima i primera odlične saradnje, a činjenica je da postoji i potreba za njom”.

Brojni razlozi upućuju istraživače jugoslovenske prošlosti, bez obzira na užu temu kojom se bave, na potrebu da prate rezultate istoriografija u bivšim jugoslovenskim republikama. Da bi se razumela istorija Jugoslavije nije dovoljno razumeti samo istoriju države u kojoj danas naučnici žive i rade. Takođe, izvori su rasuti po arhivima, bibliotekama, muzejima i drugim institucijama na čitavom postjugoslovenskom prostoru. Ukratko, vrlo je važna spremnost istraživača da izađu iz okvira današnjih nacionalnih istoriografija i političkih granica. Jedan od načina, pored neposrednog istraživanja, svakako je i čitanje radova kolega iz drugih bivših jugoslovenskih republika.²³ Upravo iz tog razloga, prvo pitanje u anketi iz oblasti saradnje bilo je posvećeno (ne)poznavanju istoriografija u regionu (ispitanici nisu odgovarali za zemlju iz koje dolaze). Rezultati pokazuju da su istraživači manje upoznati sa istoriografijama u Severnoj Makedoniji (prosečna ocena 2,78), Crnoj Gori (3,11) i Sloveniji (3,12), nešto bolje u Bosni i Hercegovini (3,88), zatim u Hrvatskoj (4,76), dok su najbolje upoznati sa istoriografijom u Srbiji (5,66). Generalno, prosečna ocena iznosi 3,84 (na skali do 7), što može ukazati na veliki prostor za upoznavanje sa naučnim rezultatima kolega iz regiona.

Razumljivo je razlikovanje iskustava istraživača koji su svoje karijere započeli u zajedničkoj jugoslovenskoj državi od onih pripadnika generacije istoričara koji su „stasali u getu” tokom 1990-ih godina.²⁴ Sa druge strane, njihova percepcija se razlikuje od one koju imaju generacije koje su dolazile posle njih, i konačno od stavova onih koje danas nazivamo mladim istraživačima sa postju-

²³ O istoriografijama na postjugoslovenskom prostoru tokom prethodnih decenija: Ulf Brunnbauer, ed., *(Re)writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism* (Münster: LIT Verlag, 2004); Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević, „Raskrsnice savremene srpske istoriografije”, *Istorija 20. veka*, 1/2003, 175–188; Predrag J. Marković, „Kako (ni)smo pronašli ‘pravu istorijsku istinu’? Srpska istoriografija posle 1991. godine”, *Prispjevki za novejšo zgodovino*, 2/2004, 45–66; Predrag J. Marković and Nataša Miličević, „Serbian Historiography in the Time of Transition: a Struggle for Legitimacy”, *Istorija 20. veka*, 1/2007, 145–166; Mira Radojević, „Iskušenja savremene srpske istoriografije”, *Studia Balkanica Bohemoslovaica*, 7/2017, 65–78; Мирослав Јовановић и Радивој Радић, *Криза историје – српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века* (Београд: УДИ, 2009); Mile Bjelajac i Gordana Krivokapić-Jović, *Prilozi iz naučne kritike – srpska istoriografija i svet. Uticaji jugoslovenske krize na stranu i domaću istoriografiju* (Beograd: INIS, 2011); Amir Duranović, ur., *Ogledi o historiografiji i nacionalizmu u Jugoistočnoj Evropi. Zbornik radova* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019); Momir Samardžić, Milivoj Bešlin i Srđan Milošević, ur., *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru* (Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2013); Vera Katz, ur., *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Zbornik radova* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2007); Damir Agičić, *Hrvatska Klio: o historiografiji i historičarima* (Zagreb: Srednja Evropa, 2015), 39–49; *Македонската историска наука – достигнувања и проблеми. Прилози од научниот собир одржан во Скопје на 17–19 ноември 1998 година* (Скопје: Институт за национална историја, 2000).

²⁴ Mile Bjelajac i Gordana Krivokapić-Jović, *Prilozi iz naučne kritike – srpska istoriografija i svet. Uticaji jugoslovenske krize na stranu i domaću istoriografiju* (Beograd: INIS, 2011), 9.

goslovenskog prostora. Različita iskustva, između ostalog, odrazila su se i na različito poznavanje istoriografija u regionu. U rezultatima ankete kod svih zemalja je velika standardna devijacija (Tabela 8), što ukazuje upravo na raznovrsno iskustvo istraživača, i to u svakoj zemlji. Kada je reč o komparaciji dve generacijske grupe, primetno je da su stariji istraživači nešto malo bolje upoznati sa istoriografijom u regionu (prosečna ocena 4,01) u odnosu na mlađe (3,73), ali ova razlika nije statistički značajna. Veća razlika je statistički vidljiva jedino na primeru Severne Makedonije – stariji ispitanici su znatno više upućeni u istoriografiju u ovoj zemlji nego mlađi ($p = 0,016$; $d = -0,38$).

Ispitanici su u ovom pitanju ocenili i svoje poznavanje istoriografija van postjugoslovenskog prostora. Rezultati ankete ukazuju na jedan paradoks – istraživači, bez razlika između dve generacijske grupe, bolje poznaju istoriografije van postjugoslovenskog prostora (4,40) nego što u proseku poznaju istoriografije samog regiona (3,84). Navedeno se može tumačiti, između ostalog, i kao pokazatelj tendencije istraživača na prostoru bivše Jugoslavije da prate i učestvuju u tokovima savremene istoriografije u Evropi i svetu, ali i kao „preskakanje” pojedinih naučnih dostignuća u regionu.

Tabela 8: Odgovor na pitanje *U kojoj meri ste upoznati sa istoriografijom u sledećim zemljama (pitanje se ne odnosi na zemlju iz koje dolazite)?*

Istoriografija	Do 35 N	Prosek	SD	36+ N	Prosek	SD	Ukupno N	Prosek	SD	p	d
Slovenija	69	2,91	1,78	91	3,27	1,65	160	3,12	1,71	0,192	-0,21
Hrvatska	66	4,74	1,44	87	4,78	1,69	153	4,76	1,58	0,877	-0,02
Bosna i Hercegovina	70	3,73	1,56	91	4,00	1,72	161	3,88	1,65	0,297	-0,16
Crna Gora	74	2,95	1,71	91	3,25	1,66	165	3,12	1,69	0,248	-0,18
Srbija	62	5,65	1,38	78	5,67	1,35	140	5,66	1,36	0,926	-0,02
Severna Makedonija	73	2,40	1,61	88	3,09	2,01	161	2,78	1,86	0,016	-0,38
Zemlje van post- jugoslovenskog prostora	74	4,39	1,28	94	4,40	1,53	168	4,40	1,42	0,955	-0,01

Danas postoji mnogo različitih načina za praćenje naučne produkcije. Anketirani istraživači o naučnim rezultatima u drugim postjugoslovenskim zemljama najčešće saznaju putem sajtova instituta, fakulteta, arhiva i sličnih institucija (72,1%). Navedeno nije iznenađujuće ukoliko se uzme u obzir da su sajtovi najpogodnija platforma za postavljanje naučnih radova i da imaju reputaciju zvaničnih digitalnih platformi institucija. Zatim, ispitanici su u velikom broju naveli društvene (62,2%) i akademske mreže (61%), što ukazuje na njihov značaj u širenju

i praćenju naučnih rezultata.²⁵ Veći broj istraživača označio je i da prati rezultate regionalnih istoriografija putem ličnih kontakata (55,2%), dok su im u manjoj meri izvor informacija specijalizovani internet portali (32,6%),²⁶ mejlovi i *newsletter*-i (29,7%). Na poslednjem mestu nalaze se televizija i mediji (11,6%). Konačno, jedan odgovor u anketi glasi: „Uglavnom ne saznajem”. Iako ga je navela samo jedna osoba, ovaj odgovor šalje poruku da nisu potrebne vanredne društvene i političke okolnosti da bi se neko našao (preciznije: sam sebe postavio) u istoriografskom „getu”. Drugim rečima, jedan od važnih preduslova za korišćenje svih navedenih kanala komunikacije ostaje ipak lična odluka istraživača.

Društvene mreže kao izvor informacija o naučnim rezultatima u susednim zemljama navelo je čak 86,5% mlađih istraživača, dok među starijim istraživačima taj procenat iznosi 43,9%. Razlika od 42,6 procentnih poena statistički je značajna, uz veliku veličinu efekta ($p < 0,001$; $d = 0,97$). Treba istaći da je ovo ujedno i najveća zabeležena veličina efekta u celoj anketi. S druge strane, stariji istraživači pridaju nešto veći značaj ličnim kontaktima u odnosu na mlađe kolege, ali ova razlika nije statistički značajna ($p = 0,234$; $d = -0,18$). U pogledu ostalih kanala komunikacije, dve starosne grupe imaju gotovo identične odgovore, odnosno, nema veće statističke razlike u njima.

Tabela 9: Odgovori na pitanje *Na koji način saznajete za naučne rezultate u drugim postjugoslovenskim zemljama*

Način informisanja	Ukupno N	Ukupno %	Do 35 N	Do 35 %	36+ N	36+ %	Razlika, mlađi – stariji	p	d
Putem sajtova institucija	124	72,1%	54	73,0%	70	71,4%	+1,5 p.p.	0,824	0,03
Putem društvenih mreža	107	62,2%	64	86,5%	43	43,9%	+42,6 p.p.	< 0,001	0,97
Putem akademskih mreža	105	61,0%	44	59,5%	61	62,2%	-2,8 p.p.	0,713	-0,06
Putem ličnih kontakata	95	55,2%	37	50,0%	58	59,2%	-9,2 p.p.	0,234	-0,18
Putem specijalizovanih internet portala	56	32,6%	25	33,8%	31	31,6%	+2,2 p.p.	0,768	0,05
Putem mejlova / newsletter-a	51	29,7%	21	28,4%	30	30,6%	-2,2 p.p.	0,752	-0,05
Putem TV-a / medija	20	11,6%	8	10,8%	12	12,2%	-1,4 p.p.	0,771	-0,04
„Uglavnom ne saznajem”	1	0,6%	1	1,4%	0	0,0%	+1,4 p.p.	–	–

Jedan od faktora koji može olakšati praćenje naučne produkcije, a time doprineti i boljem poznavanju istoriografija u regionu, jeste sličnost jezika. Me-

²⁵ U anketi su pod „društvenim mrežama” podrazumevani *Fejsbuk*, *Instagram* i slične mreže, a pod „akademskim mrežama”: *Academia.edu*, *ResearchGate* i slično.

²⁶ Dva značajna specijalizovana internet portala koja prate istoriografiju na postjugoslovenskom prostoru: *Historiografija.hr* i *historiografija.ba*.

đutim, rezultati ankete pokazuju da ipak postoje određene poteškoće u čitanju izvora i literature na postjugoslovenskom prostoru – prosečna ocena je 2,36 (ispitanici su koristili skalu od 1 do 7, gde 1 označava odsustvo bilo kakvih problema u čitanju, a 7 visok stepen prepreka). Primetno je da većina kolega ima manje poteškoća sa razumevanjem tekstova iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije (prosečna ocena za ove četiri zemlje iznosi 1,78), odnosno, da se znatno više problema javlja kod materijala iz Slovenije (3,72) i Severne Makedonije (3,31). U jednom obrazloženju odgovora je navedeno: „Mislim da je nekako samoevidentno da poteškoće dolaze iz činjenice da se službeni jezik u Sloveniji i Severnoj Makedoniji razlikuje od jezika na kome su uglavnom objavljeni radovi koji dolaze sa bivšeg srpsko-hrvatskog govornog područja”.

Poređenje dve generacijske grupe pokazuje da mlađi istraživači imaju nešto više problema sa čitanjem izvora i literature u svim postjugoslovenskim zemljama (2,53) u odnosu na starije (2,22). Statistička razlika ipak nije velika, osim kada je reč o Severnoj Makedoniji. Mlađi istraživači imaju primetno više poteškoća sa čitanjem izvora i literature iz ove zemlje ($p = 0,036$; $d = 0,34$).

Ukupno 13 kolega je obrazložilo svoje odgovore na ovo pitanje (obrazloženje je bilo opciono). U komentarima su ispitanici ukazali na poteškoće u razumevanju slovenačkog i makedonskog jezika, kao i na probleme sa čitanjem ćirilice. Istovremeno, istakli su i pojedina rešenja za određene poteškoće. Citiramo jedan od odgovora: „Pojedine riječi na slovenačkom i makedonskom jeziku su mi nerazumljive, ali se vrlo lahko može shvatiti kontekst samog teksta i on je razumljiv, osobito uz korištenje savremenih alata za brzi prevod riječi”. Jedan ispitanik je takođe otvorio pitanje odnosa poznavanja jezika i pisma sa dostupnošću i korišćenjem materijala iz određene zemlje.

Poteškoće u čitanju izvora i literature u velikoj meri se podudaraju sa slabijim samoprocenjivanjem poznavanja istoriografija u Sloveniji i Severnoj Makedoniji. S druge strane, primer Crne Gore ukazuje da jezik nije jedini faktor za praćenje naučne produkcije. Naime, iako su ispitanici označili da nemaju velikih poteškoća pri čitanju materijala iz ove države, njenu istoriografiju ipak slabo poznaju.

Tabela 10: Odgovori na pitanje o problemima sa čitanjem izvora i literature

Država	Do 35 N	Prosek	SD	36+ N	Prosek	SD	Ukupno N	Prosek	SD	p	d
Slovenija	65	3,82	1,74	91	3,65	1,82	156	3,72	1,78	0,563	0,09
Hrvatska	62	1,77	1,87	85	1,65	1,70	147	1,70	1,77	0,673	0,07
Srbija	52	2,08	1,88	63	1,73	1,52	115	1,89	1,69	0,285	0,21
Bosna i Hercegovina	69	1,90	1,90	87	1,62	1,53	156	1,74	1,70	0,326	0,16
Crna Gora	72	1,97	1,93	90	1,64	1,52	162	1,79	1,72	0,241	0,19
Severna Makedonija	72	3,67	1,96	84	3,00	1,97	156	3,31	1,99	0,036	0,34

*

Teško je izbrojati sve naučne skupove koji su organizovani na (post)jugoslovenskom prostoru u prethodnim decenijama i na kojima su učestvovali istraživači iz više (bivših) jugoslovenskih republika. Posmatrajući godine pokretanja i njihovo trajanje, karakter, program, ciljeve i strukturu učesnika, izdvajaju se sledeći skupovi: *Dijalog povjesničara/istoričara* (održavani od 1998. do 2005. godine), *Dijalog historičara* (2003–2004), *Desničini susreti* (pokrenuti 2005. godine), *Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku* (2008–), *Socijalizam na klupi* (2013–), *Kliofest* (2014–), *History Fest* (2017–), *Istorija Jugoslavije: perspektive mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora* (2024–), kao i seminari studenata istorije koji se organizuju u okviru Međunarodne asocijacije studenata istorije (ISHA).²⁷ Uprkos velikom broju skupova, skoro trećina anketiranih istraživača (30,2%) nije do sada učestvovala ni na jednom skupu u susednim državama, izuzev one u kojoj žive. Od ukupno 52 anketirana koja nisu učestvovala u konferencijama, 31 je mlađi istraživač, a 21 stariji. Ova razlika je i statistički značajna – starije kolege su češće izlagale na naučnim skupovima u regionu ($p = 0,004$; $V = 0,22$). Uprkos navedenom, razlika ipak nije velika koliko se moglo očekivati ukoliko se uzme u obzir veće iskustvo starijih kolega.

Rezultati ankete pokazuju da su istraživači najčešće odlazili na konferencije u Hrvatskoj (34,9%), Bosni i Hercegovini (34,9%) i Srbiji (34,9%), zatim u Sloveniji (29,7%), dok su ređe išli na skupove u Severnoj Makedoniji (17,4%) i Crnoj Gori (12,8%). Postoji mogućnost da su na navedenu statistiku uticali upravo skupovi koje smo prethodno izdvojili, naročito oni koji se kontinuirano održavaju i okupljaju istraživače iz više zemalja regiona.

Stariji ispitanici su učestvovali na skupovima u svakoj zemlji češće nego mlađi. Statistički značajna razlika uočena je kod Severne Makedonije ($p < 0,001$; $d = -0,65$), zatim Slovenije ($p = 0,002$; $d = -0,47$) i Hrvatske ($p = 0,025$; $d = -0,34$), dok se kod Crne Gore uočava slična tendencija, iako bez statistički značajne razlike ($p = 0,097$; $d = -0,25$). Izostanak većih razlika u slučaju Bosne i Hercegovine i Srbije može ukazati na to da su skupovi koji su održani u ovim dvema državama prethodnih godina bili dostupniji i mlađim istraživačima, odnosno, da su predstavljali ključna mesta njihovog regionalnog povezivanja.

²⁷ Više o navedenim skupovima: Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski, „Od prvih pogleda do savremenih perspektiva: talasi istraživanja istorije Jugoslavije”, u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora. Zbornik radova*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski (Beograd: INIS, 2025), 18–30.

Tabela 11: Odgovori na pitanje o učestvovanju istraživača na skupovima

Zemlja	Ukupno N	Ukupno %	Do 35 N	Do 35 (%)	36+ N	36+ (%)	Razlika, mlađi – stariji	P	d
Slovenija	51	29,7%	13	17,6%	38	38,8%	-21,2 p.p.	0,002	-0,47
Hrvatska	60	34,9%	19	25,7%	41	41,8%	-16,2 p.p.	0,025	-0,34
Bosna i Hercegovina	60	34,9%	22	29,7%	38	38,8%	-9,0 p.p.	0,216	-0,19
Crna Gora	22	12,8%	6	8,1%	16	16,3%	-8,2 p.p.	0,097	-0,25
Srbija	60	34,9%	23	31,1%	37	37,8%	-6,7 p.p.	0,363	-0,14
Severna Makedonija	30	17,4%	3	4,1%	27	27,6%	-23,5 p.p.	< 0,001	-0,65

*

Pisanje koautorskih radova često se posmatra kao pogodnije u oblasti prirodnih nauka (na primer, kao rezultat zajedničkog rada u istoj laboratoriji). U humanističkim i društvenim naukama akademsko pisanje se neretko doživljava kao samostalni poduhvat, pri čemu se radovi koji imaju jednog autora više vrednuju.²⁸ I pored navedenog, u naučnim publikacijama objavljenim u regionu mogu se pronaći primeri koautorskih radova, pa i onih koje su napisale kolege iz različitih država bivše Jugoslavije. U anketi je istraživačima postavljeno pitanje da li imaju barem jedan naučni rad ove vrste. Naime, samo 27 ispitanika pozitivno je odgovorilo na navedeno pitanje (15,7%). Međutim, ako uzmemo u obzir da se svi ispitanici bave istim predmetom proučavanja, čiji su izvori rasuti po svim delovima nekadašnje Jugoslavije, činjenica da je čak 84,3% anketiranih navelo da nema naučne radove napisane u koautorstvu sa kolegama iz bivših jugoslovenskih republika deluje pomalo iznenađujuće. Veći broj zajedničkih radova imaju starije kolege (ukupno 21) u odnosu na mlađe (6). Razlika je statistički značajna, ali nije velika ($p = 0,017$; $V = 0,18$). Pri tumačenju ove razlike treba imati u vidu da iskusniji istraživači, između ostalog, imaju šire mreže poznanstava, što povećava potencijal za koautorske radove.

Ukoliko postoji dilema da li je potrebno više koautorskih radova u regionu, može se reći da je saradnja na projektima, izradi zbornika i organizovanju skupova svakako neophodna. Međutim, ne može se tvrditi da ovakve saradnje nema. Stručnjaci iz regiona često su članovi programskih odbora skupova i redakcija naučnih publikacija. U mnogim zbornici-

²⁸ Bruce Macfarlane, Elaine Devine, Tiffany Drake, Anna Gilbert, Mark Robinson and Ian White, „Co-authorship in Humanities and the Social Sciences: A global view”, Taylor & Francis Group (2017), <http://authorservices.taylorandfrancis.com/co-authorship-in-thehumanities-and-social-sciences/>

ma radova i časopisima koji se objavljuju u jednoj zemlji mogu se naći i radovi istraživača iz drugih postjugoslovenskih država. Primetna je i saradnja prilikom organizovanja tribina,²⁹ javnih predavanja, snimanja dokumentarnih filmova i podkasta.³⁰ Nešto su ređi, ali ipak prisutni primeri u kojima kolege iz regiona zajedno pripremaju i realizuju projekte, organizuju skupove i pripremaju publikacije. No, i pored svega navedenog, 41,3% anketiranih istraživača istaklo je da nije uopšte sarađivalo na projektima, izradi zbornika, organizovanju skupova i sličnim aktivnostima sa kolegama iz drugih bivših jugoslovenskih republika. Na osnovu rezultata ankete može se zaključiti da stariji istraživači imaju u svojim biografijama više primera regionalne saradnje u navedenim kategorijama. Razlika je i statistički značajna, male do srednje veličine efekta ($p < 0,001$; $V = 0,32$).

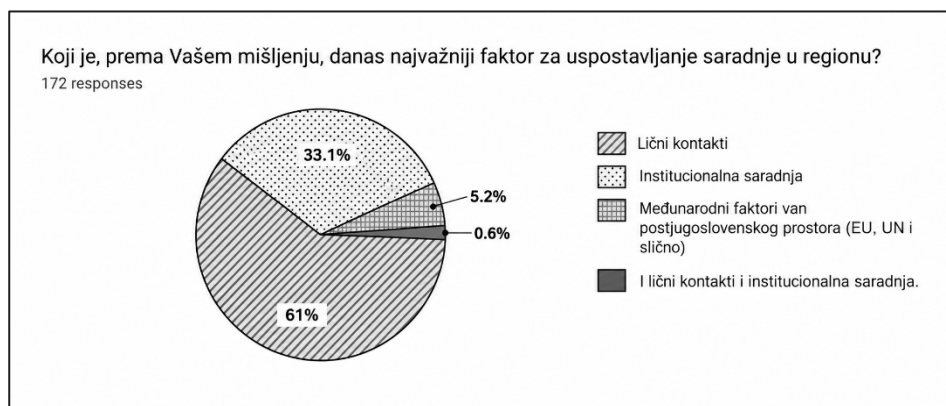
*

Prema mišljenju ispitanika, lični kontakti među istraživačima predstavljaju najvažniji faktor za uspostavljanje saradnje u regionu, što je označilo čak 61% anketiranih. Ovakav rezultat ukazuje na izrazitu zavisnost regionalne saradnje od ličnih mreža istraživača. Trećina ispitanika istakla je institucionalnu saradnju, dok je nešto više od 5% njih kao najvažnije faktore za uspostavljanje saradnje u regionu označilo međunarodne faktore van postjugoslovenskog prostora poput Ujedinjenih nacija, Evropske unije i drugih.

Jedan ispitanik izneo je kritički pogled na postojeće obrasce regionalnog povezivanja: „Čini se, pored svih napora, da se istraživači na (post)jugoslovenskom prostoru povezuju kad to nekome (izvana ili iznutra) odgovara, a kontakti se proređuju ili prekidaju takođe kad nekim strukturama (izvana ili iznutra) to odgovara. Jako je malo inherentne znanstvene motivacije i znatiželje u takvim suradnjama”. Ipak, postoje primeri povezivanja i saradnje u regionu čak i kada to nije odgovaralo ili barem kada se za to nisu interesovale „neke strukture” izvan akademskih krugova. Kada je reč o generacijskim razlikama, mlađi istraživači su u nešto većoj meri označavali kao važne lične kontakte i međunarodne faktore, a stariji – institucionalnu saradnju, ali ova razlika nije statistički značajna ($p = 0,189$; $V = 0,14$).

²⁹ Navodimo jedan primer: istraživači iz bivših jugoslovenskih država često su bili učesnici u tribinama koje organizuje Centar za jugoslovenske studije (CEJUS) u Beogradu.

³⁰ Primer podkasta u kome gostuju istraživači sa postjugoslovenskog prostora: „Kontrapovijest” (voditelj: Hrvoje Klasić), https://www.youtube.com/playlist?list=PLoYQojDUdig3dihHj3ty_CX36mU02v9gt

Slika 4: Najvažniji faktori uspostavljanja saradnje

Pored faktora koji utiču na uspostavljanje saradnje u regionu, postoje i oni koji je koče i onemogućavaju. Prema mišljenju 64% ispitanika, nedostatak institucionalnog interesovanja predstavlja najveći problem za saradnju istraživača na postjugoslovenskom prostoru, iako bi institucionalna saradnja trebalo da bude „ipak na prvom mjestu”, kako je to istakao jedan anketirani. U istom odgovoru se napominje da se saradnja neće moći ostvariti „sve dok institucije, primarno iz Slovenije, Hrvatske i Srbije, ne budu ravnopravno posmatrale institucije iz ostalih država regiona”. U nastavku se navodi i da je kočnica za saradnju između institucija jedan broj zaposlenih na institutima i visokoškolskim ustanovama, „primarno u Srbiji i Hrvatskoj”, koji su, kako se ističe, „revizionisti” i čija se tumačenja prošlosti „ne mogu pomiriti sa naučnom etikom”. Međutim, brojni su razlozi zbog kojih institucije na postjugoslovenskom prostoru ne sarađuju u dovoljnoj meri i navedeno viđenje predstavlja samo jedno od mogućih objašnjenja.

U anketi je 61,6% ispitanika istaklo i nedostatak finansijskih sredstava kao problem za uspostavljanje saradnje. Političke tenzije je označilo 45,3%, nezainteresovanost pojedinaca 32%, a lične predrasude istraživača 30,8%. Ispitanici, dakle, najveće prepreke ne vide u pojedincima, već u sistemu i institucijama. Jedan ispitanik nije označio ponuđene odgovore, već je dopisao sledeći komentar: „Istorija je identitetska nauka, te su nacije stvorene posle 1945, i one koje su dobile svoje države posle raspada Jugoslavije suviše emotivne u pogledu svojih tumačenja prošlosti”.

Razlike u odgovorima između starijih i mlađih istraživača nisu velike. Najizraženija generacijska razlika uočena je samo kod opcije „nezainteresovanost pojedinaca”, koju je označilo više mlađih istraživača, ali ni ova razlika nije dostigla prag statističke značajnosti ($p = 0,083$; $d = 0,27$). Ipak, posmatrano u procentima, primetno je da mlađi istraživači pridaju veću važnost svim ponuđenim faktorima u odnosu na starije kolege, izuzev odgovoru „nedostatak finansijskih sredstava”.

Tabela 12: Odgovori na pitanje o učestvovanju istraživača na skupovima

Opcija	Ukupno N	Ukupno %	Do 35 N	Do 35 %	36+ N	36+ %	Razlika, mlađi – stariji	p	d
Nedostatak institucionalnog interesovanja	110	64,0%	50	67,6%	60	61,2%	+6,3 p.p.	0,391	0,13
Nedostatak finansijskih sredstava	106	61,6%	44	59,5%	62	63,3%	-3,8 p.p.	0,615	-0,08
Političke tenzije	78	45,3%	36	48,6%	42	42,9%	+5,8 p.p.	0,454	0,12
Nezainteresovanost pojedinaca	55	32,0%	29	39,2%	26	26,5%	+12,7 p.p.	0,083	0,27
Lične predrasude istraživača	53	30,8%	26	35,1%	27	27,6%	+7,6 p.p.	0,294	0,16
Drugi slobodni odgovor	1	0,6%	0	0,0%	1	1,0%	-1,0 p.p.		

Najveći broj ispitanika očekuje da bi regionalna saradnja doprinela većem broju kvalitetnijih publikacija (63,4%). Ovaj nalaz može se povezati sa drugim visoko rangiranim odgovorom – upoznavanjem različitih pristupa i pogleda na prošlost (57,6%), što sugeriše da ispitanici potencijal saradnje vide pre svega u razmeni znanja, perspektiva i istraživačkih iskustava. Među ostalim potencijalnim rezultatima saradnje u regionu, učesnici ankete su najčešće označavali: veću mogućnost za finansiranje projekata i istraživanja (44,2%), raznovrsniji program naučnih skupova (39,5%), veću vidljivost i citiranost (39,5%), veću dostupnost izvora i literature (37,2%) i više mogućnosti za objavljivanje naučnih rezultata (35,5%). Na poslednja tri mesta našli su se sledeći odgovori: postizanje konsenzusa o osetljivim pitanjima iz istoriografije (31,4%), upoznavanje i razvijanje tolerancije prema susedima (29,7%) i smanjenje političkih tenzija (22,7%). Ovi rezultati ukazuju na jasnu razliku između neposrednih naučnih koristi koje ispitanici očekuju od regionalne saradnje i njenih potencijalnih širih društvenih i političkih efekata. Jedan od odgovora iz ankete potvrđuje ovu tezu: „Svaka vrsta saradnje i na bilo kom nivou je uvijek dobrodošla, korisna/produktivna i uvijek će za posledicu imati dobre rezultate, bolju komunikaciju, neophodno razumijevanje, pozitivan stav prema vlastitom radu i profesiji, te širenje pozitivne atmosfere za dalji vlastiti i zajednički rad”.

Može se zaključiti i da mlađi istraživači imaju nešto veća očekivanja od regionalne saradnje. Naime, u anketi je bilo zatraženo da se označe najviše tri odgovora i mlađi istraživači su, posmatrano u procentima, u svih deset kategorija češće birali navedene potencijalne rezultate saradnje nego stariji istraživači. Međutim, razlike nisu u svim slučajevima statistički značajne. Veća razlika je primetna samo u odgovorima „veća vidljivost i citiranost” ($p = 0,074$; $d = 0,28$) i „postizanje konsenzusa o osetljivim pitanjima iz istoriogra-

fije" ($p = 0,012$; $d = 0,40$). S druge strane, zabeležena je izuzetno mala statistička razlika između dve generacijske grupe kada je reč o odgovoru „smanjenje političkih tenzija”, što može ukazati na to da se mlađi i stariji istraživači slažu sa konstatacijom da saradnja istraživača neće značajno smanjiti političke tenzije u regionu.

Tabela 13: Odgovori na pitanje o potencijalnim rezultatima saradnje u regionu

Potencijalni rezultat	Ukupno N	Ukupno %	Do 35 N	Do 35 %	36+ N	36+ %	Razlika, mlađi – stariji	p	d
Veći broj kvalitetnijih publikacija	109	63,4%	52	70,3%	57	58,2%	+12,1 p.p.	0,100	0,25
Upoznavanje različitih pristupa i pogleda na prošlost	99	57,6%	46	62,2%	53	54,1%	+8,1 p.p.	0,290	0,16
Veće mogućnosti za finansiranje projekata i istraživanja	76	44,2%	37	50,0%	39	39,8%	+10,2 p.p.	0,186	0,21
Raznovrsniji program naučnih skupova	68	39,5%	33	44,6%	35	35,7%	+8,9 p.p.	0,243	0,18
Veća vidljivost i citiranost	68	39,5%	35	47,3%	33	33,7%	+13,6 p.p.	0,074	0,28
Veća dostupnost izvora i literature	64	37,2%	31	41,9%	33	33,7%	+8,2 p.p.	0,275	0,17
Više mogućnosti za objavljivanje naučnih rezultata	61	35,5%	28	37,8%	33	33,7%	+4,2 p.p.	0,576	0,09
Postizanje konsenzusa o osetljivim pitanjima iz istoriografije	54	31,4%	31	41,9%	23	23,5%	+18,4 p.p.	0,012	0,40
Upoznavanje i razvijanje tolerancije prema susedima	51	29,7%	24	32,4%	27	27,6%	+4,9 p.p.	0,494	0,11
Smanjenje političkih tenzija	39	22,7%	17	23,0%	22	22,4%	+0,5 p.p.	0,936	0,01

Zaključna razmatranja

Ako bismo na osnovu nalaza ove studije formirali profil tipičnog istraživača sa postjugoslovenskog prostora, dobili bismo naučnika koji je izuzetno motivisan za rad i entuzijastičan uprkos brojnim preprekama. Odluku da se bavi istorijom Jugoslavije doneo je u ranoj mladosti, često i pre polaska na studije, vođen znatiželjom da objasni ono što mu je nedostajalo u preduniverzitetskom obrazovanju. Nije vođen materijalnim razlozima i svestan je granica sopstvenog uticaja na društvo. Ipak, oseća veliku odgovornost prema temama kojima se bavi i ostaje dosledan svom izboru da istražuje jugoslovensku prošlost.

U pogledu profesionalne etike, ovaj istraživač smatra istoriju naukom i odlučno prihvata načelo da istoričar treba da pristupa prošlosti „bez besa i pristrasnosti”, ali je nešto oprezniji u proceni sopstvene sposobnosti da ostane objektivan. On smatra da suprotstavljena gledišta u velikoj meri doprinose naučnim rezultatima u oblasti istorije Jugoslavije, a istovremeno ne oseća veliki politički pritisak u svom profesionalnom životu. Našem istraživaču najveći problem u istraživačkom iskustvu predstavlja nesređena arhivska građa, odnosno ograničenost pristupa arhivima, kao i nedovoljno finansijskih sredstava. Literaturu potrebnu za svoj rad nabavlja na različite načine, fleksibilnošću nadoknađujući eventualne probleme u finansiranju i dostupnosti. Ostaje veran bibliotekama, ali uz to vrlo često pronalazi potrebne knjige na različite načine na internetu. Zbog toga što njegova matična institucija ne obezbeđuje dovoljno finansijskih sredstava, često je u poziciji da literaturu nabavlja iz sopstvenih izvora, da se oslanja na pozajmljivanje knjiga od autora ili da koristi besplatne baze knjiga na internetu. Smatra da je za bavljenje ovom temom, pored engleskog i maternjeg jezika, od najveće koristi poznavanje nemačkog, kao i, u nešto manjoj meri, italijanskog, ruskog i francuskog jezika.

Tipičan istraživač istorije Jugoslavije sa postjugoslovenskog prostora bolje poznaje historiografije van ovog prostora nego historiografije u regionu posmatranom u celini. Najmanje je upoznat sa historiografijom u Severnoj Makedoniji, a najviše sa onom u Srbiji i Hrvatskoj. Naučne rezultate u regionu prati pre svega putem sajtova institucija, ali i društvenih i akademskih mreža. Najviše poteškoća ima sa čitanjem materijala iz Slovenije i Severne Makedonije. Učestvovao je na barem jednom skupu u nekoj drugoj postjugoslovenskoj zemlji, najverovatnije u Srbiji, Bosni i Hercegovini ili Hrvatskoj. Uprkos tome, nema koautorske radove sa kolegama iz regiona, ali je u nešto većoj meri sa njima sarađivao u okviru zajedničkih projekata. Lične kontakte smatra glavnim faktorom saradnje u regionu, a od ove saradnje očekuje pre svega veći broj kvalitetnijih publikacija i sagledavanje različitih perspektiva.

Kao najveći problem za uspostavljanje saradnje izdvaja nedostatak institucionalne podrške i finansijskih sredstava.

Razlike između mlađih i starijih istraživača nisu podjednako izražene u svim oblastima. Gotovo da ih nema u pogledu izvora i snage motivacije za bavljenje istorijom, shvatanjima profesionalne odgovornosti istoričara i prepoznavanja značaja pluralizma tumačenja za bavljenje istorijom Jugoslavije. Jedno od retkih odstupanja predstavlja nešto snažnije prihvatanje Tacitovog principa među starijim istraživačima, mada i mlađi ovom idealu pridaju veoma veliki značaj. Generacijske razlike postaju vidljivije tek kada dođemo u polje praktičnih problema u istraživanju: dok stariji ističu nedostatak finansijskih sredstava za istraživanje, mlađi mnogo češće naglašavaju problem nedovoljne digitalizacije. Digitalna oslonjenost još više dolazi do izražaja u načinu i mestu nabavke literature, gde razlike između generacija postaju značajne – mlađi opet više preferiraju digitalne izvore u odnosu na svoje starije kolege. Razlika u korišćenju društvenih mreža prilikom praćenja naučnih rezultata u regionu predstavlja najzapaženiji nalaz ovog istraživanja o iskustvima dveju generacija. Ovo ne treba da iznenađuje budući da je za mlađe istraživače digitalno iskustvo bilo neodvojivi deo odrastanja i svakodnevnog života, dok su se stariji istraživači upoznali sa savremenim tehnologijama i načinima komunikacije tek u odraslom dobu. Ovi rezultati ukazuju na to da se dve generacije manje razlikuju po tome šta smatraju dobrim istorijskim istraživanjem, a znatno više po tome kako ga u praksi obavljaju.

Druga važna razlika tiče se odnosa prema postjugoslovenskom istraživačkom prostoru. Stariji istraživači nešto bolje poznaju regionalne istoriografije i imaju manje poteškoća sa čitanjem izvora i literature iz drugih postjugoslovenskih sredina, pri čemu je razlika posebno vidljiva na primeru Severne Makedonije. U pogledu saradnje, stariji istraživači prednjače u odnosu na svoje mlađe kolege po broju koautorskih radova, radu na zajedničkim projektima i učestvovanju na naučnim skupovima u regionu. Ove razlike ipak treba tumačiti oprezno, budući da deo njih svakako proizlazi iz dužine profesionalne karijere i većih mogućnosti starijih istraživača da tokom vremena razviju mreže saradnje. Nasuprot tome, mlađi istraživači, iako raspolazu sa manje iskustva u takvom povezivanju, iskazuju veća očekivanja od njegovih mogućih rezultata. U svim ponuđenim kategorijama češće su birali potencijalne koristi regionalne saradnje, a naročito se izdvaja njihovo veće interesovanje za postizanje konsenzusa o osetljivim pitanjima iz historiografije. Moglo bi se stoga reći da, iako stariji raspolazu većim iskustvom regionalne povezanosti, mlađi istraživači pokazuju veću želju za njenim daljim razvijanjem, što svedoči o tome da mlađi istraživači imaju potrebu za prevaziženjem današnjih državnih i nacionalnih okvira.

Ipak, posmatrano u celini, nalazi ankete upućuju na jedan zanimljiv zaključak u pogledu „generacijskih razlika”. Tačnije, preciznije bi bilo reći da nikakva suštinska generacijska razlika nije ni pronađena! Najveće uoče-

ne razlike – okrenutost mlađih ka digitalnoj sferi i njihov optimizam u pogledu saradnje, kao i veće iskustvo u saradnji i poznavanju regionalne istoriografije kod starijih – zapravo su sasvim očekivane i mogu se objasniti drugim poznatim društvenim i psihološkim faktorima. Iz toga proističe da raspad Jugoslavije nije značajnije izmenio istoriografsku profesiju ili da se ta promena dogodila ranije, odnosno da najnovije generacije istoričara koje danas tek počinju sa svojim naučnim radom dele puno sličnosti sa onim generacijama koje su se većim ili manjim delom obrazovale u neposrednom jugoslovenskom ili postjugoslovenskom kontekstu. Drugim rečima, moglo bi se reći i da je nestanak zajedničke države mnogo više promenio okolnosti u kojima se istražuje njena prošlost nego same istraživače. Ipak, u tom smislu treba biti posebno obazriv u pogledu domena ove studije – kako bi se „uhvatila” razlika između „pravih jugoslovenskih istoričara” i „postjugoslovenskih istoričara”, bilo bi potrebno uporediti znatno stariju grupu istraživača (onih koji su se profesionalno potpuno razvili i delovali u Jugoslaviji, dakle starijih od 55 ili 65 godina), što u ovoj studiji, zbog veličine uzorka (odnosno malog broja najstarijih istraživača), nije bilo moguće sprovesti.

Analizirajući rezultate ankete, može se steći utisak da su problemi istoriografije na postjugoslovenskom prostoru pre svega povezani sa institucionalnim slabostima i problemima infrastrukture (arhivi, finansije itd.), dok su sami istraživači visoko profesionalni, motivisani, otvoreni za drugačija mišljenja i saradnju. Ipak, iako je anketa bila anonimna, dobijeni odgovori predstavljaju zbir subjektivnih stavova pojedinaca sa njihovim ličnim motivima, interesima i osećanjima, pa treba oprezno pristupiti tumačenju rezultata. Mnoštvo odgovora, naročito u setu pitanja o motivaciji, ukazuje na potrebu za kvalitativnom analizom i uzimanjem u obzir drugih demografskih parametara. Takođe, na neka pitanja se odgovori mogu samo naslutiti bez dovoljne naučne argumentacije, što upućuje na to da su dalja istraživanja ovog polja neophodna.

Upravo se u poređenju iskazanih stavova sa konkretnim oblicima istraživačke prakse uočavaju određene protivrečnosti. Ispitanici veoma visoko vrednuju multiperspektivnost, otvorenost prema drugačijim tumačenjima i saradnju sa kolegama iz drugih sredina, dok istovremeno njihovo poznavanje naučnih rezultata sa postjugoslovenskog prostora ostaje ograničeno, a neposredna saradnja kroz zajedničke projekte i koautorske radove još nije naročito razvijena. Stoga se sa pravom može postaviti pitanje u kojoj mери je multiperspektivnost zaista postala sastavni deo svakodnevne istraživačke prakse, a u kojoj mери ona još uvek predstavlja samo profesionalni ideal kome istraživači teže. Sličan raskorak između opštih stavova i neposrednog iskustva uočljiv je i u odnosu prema politici. Političke okolnosti i odnose među državama regiona ispitanici prepoznaju kao jednu od glavnih prepreka intenzivnijoj saradnji, ali istovremeno relativno nisko ocenjuju neposredni

politički pritisak na sopstveni naučni rad i ne svrstavaju ga među najvažnije probleme sa kojima se lično susreću.

Jedno od pitanja na koja ova analiza ne može da pruži konačan odgovor jeste šta se danas uopšte podrazumeva pod „istraživačem jugoslovenske prošlosti”. U kojoj meri su istraživači obuhvaćeni ovom anketom usmereni na istoriju Jugoslavije kao posebnu istorijsku celinu, a u kojoj, pre svega, istražuju nacionalne i lokalne istorije pri čemu Jugoslavija predstavlja samo širi društveni i politički kontekst? Granica između ova dva pristupa nije uvek jasna i određena. Istraživanjem ovih finesa možemo se makar približiti odgovoru na pitanje šta u metodološkom smislu predstavlja istraživanje istorije Jugoslavije u vreme(nima) kada ona više ne postoji.

Rezultati ankete su pokazali da istraživanje ovih tema ne mora nužno voditi „pomirenju u regionu”, niti istraživači imaju takve aspiracije, ali to ujedno i otvara prilike za komunikaciju na naučnoj i akademskoj osnovi, neopterećenoj višim političkim i društvenim ciljevima. Posmatrano u celini, postoji veliki prostor za upoznavanje sa naučnim rezultatima kolega iz regiona, o čemu svedoče i skupovi mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora, a čiji je jedan od proizvoda zbornik radova *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora 2*.